

O'ZBEKISTON XALQ TA'LIMI VAZIRLIGI
A. QODIRIY NOMLI JIZZAX DAVLAT PEDAGOGIKA INSTITUTI

TABIATSHUNOSLIK VA GEOGRAFIYA FAKULTETI

GEOGRAFIYA VA UNI O'QITISH METODIKASI KAFEDRASI

Hududiy ishlab chiqarish majmualari fanidan
MA'RUZALAR MATNI

Tuzuvchi o'qituvchi S.A.Haydarova

JIZZAX

Кириш

География, шу жумладан иқтисодий ва ижтимоий географиянинг қатор таянч тушунча ва иборалари борки, улар ушбу фаннинг мазмун ва моҳиятини ақс эттиради, унинг тарихи, таърифи ва тақдирини тавсифлаб беради. Шундай тушунчалардан бири ҳудудий ишлаб чиқариш мажмуалари ҳисобланади.

Агар иқтисодий географиянинг асосий (фундаментал) тушунчаси ҳудудий меҳнат тақсимооти бу фаннинг «географийлигини» изоҳлаб берса, ҳудудий ишлаб чиқариш мажмуалари унинг «иқтисодий» жиҳатини таъминлайди. Шу боис бу тушунчалар ўзаро боғлиқ ва бир-бирини тўлдиради.

Дарҳақиқат, ҳудудий (географик) меҳнат тақсимооти жараёнида ижтимоий-иқтисодий соҳалар, жойларнинг табиий шароити, ўрни, қазилма бойликлари, аҳолиси ва меҳнат ресурслари каби омиллардан келиб чиққан ҳолда, ҳудуд бўйлаб тарқалади, «тақсимланади». Улар шу жойнинг ихтисослашган тармоқлари сифатида ўзидан каттароқ (кенгроқ) геоиқтисодий тизимда ўрнини белгилаб беради. Айни вақтда бир жойнинг (шаҳар, туман, мамлакат ва ҳ.к.) ўзида ҳудудий меҳнат тақсимооти натижасида қатор, бир-бири билан боғлиқ ёки боғлиқ бўлмаган тармоқлар мужассамланади ва ўзига хос ҳудудий мажмуалар вужудга келади. Демак, ҳудудий меҳнат тақсимоотида тармоқ ва соҳалар дифференциялашади, турланади ва тарқалади, ҳудудий мажмуаларда эса улар ўзаро интеграция жараёнига кириб, геоиқтисодий маконни шакллантиришади.

Ҳудудий мажмуалар нафақат ишлаб чиқаришда (ҳудудий ишлаб чиқариш мажмуалари), балки умуман ижтимоий ҳаётнинг барча соҳаларида ҳам мавжуд қолаверса, бутун борлиқ каттаю-кичик мажмуалардан иборат. Масалан, саноат, агросаноат, транспорт тугунларидан ташқари аҳолига таълим, тиббий, маиший хизмат кўрсатишда, шунингдек, ҳудудий туристик ёки рекреация мажмуалари шаклларида ҳам бўлади. Бинобарин, ушбу қўлланманинг муаллифи, ўзининг илмий-педагогик тажрибасидан келиб чиқиб, университетлар ўқув режасидаги «Ҳудудий ишлаб чиқариш мажмуаларининг назарий асослари» курсини «Ҳудудий мажмуаларнинг назарий асослари»-га айлантиришни лозим топди.

Қолаверса, ҳудудий мажмуалар умуман география фанига тегишли. Чунки бундай ҳудудий бирикмалар табиий географияда ҳам жуда кўп учрайди. Улар жумласига ландшафт, биогеоценоз ва бошқа ҳудудий табиий мажмуа (комплекс) ларни киритиш мумкин.

Мазкур ўқув услубий мажмуада сўз асосан иқтисодий ва ижтимоий география соҳасидаги ҳудудий мажмуалар тўғрисида боради. Унинг асосий мақсади ушбу фандаги анъанавий комплекс (мажмуали) ёндошув эмас, балки объектив борлиқдаги жамики ўзаро алоқадорликда ва бир жойда ўрнашган, мужассамлашган, фаолият кўрсатаётган ҳудудий мажмуаларни ўрганишдан иборатдир. Табиийки, бундай мураккаб ҳодиса ёки воқеликлар шунга мувофиқ кенг қамровли, комплекс ва тизим-таркиб асосида ёндошувни таҳлил ва тадқиқ қилишни талаб этади.

Ишлаб чиқаришни жойлаштириш ва ҳудудий мажмуаларнинг классик ғоялари Режа

1. Жойлаштириш, жойланиш ҳақида умумий тушунча.
2. Меркантилизмдан фритредизмга.
3. Ишлаб чиқаришни жойлаштиришда И.Тюнен ва А.Вебер ғоялари.
4. Кристаллер-Лёш назарияси.
5. Янгиликларнинг ҳудудлар бўйлаб тарқалиш ғояси.

Ер юзида бутун борлиқ мавжудот бир текис тарқалмаган ёки тақсимланмаган. Чунончи, ҳаво ҳарорати, сув, тупроқ, ўсимлик, ҳайвонот дунёси, қазилма бойликлари, аҳоли ва у томонидан яратилган ишлаб чиқариш тармоқларининг жойланиши, зичлиги бир хил эмас. Айнан ана шундай нотекислик география фанининг чин моҳиятини, унинг диний ва дунёвий аҳамиятини асослаб беради, кишиларнинг ҳаёт-фаолиятини, ҳудудий меҳнат тақсимооти ва ҳатто жаҳон ҳамжамиятидаги мамлакатларнинг географик сиёсатини белгилаб беради.

Қизиги шундаки, инсоният тарихида доимо турли нарсаларнинг нотекис жойланишига барҳам бериш ва уларнинг бир текис тарқалишига уриниб келинган, аммо ҳеч қачон бу нотекислик бутунлай йўқолмаган, турли минтақалар ва жойлардаги ҳаёт турличалигича қолаверади. Демак, география ҳам абадий, у ҳаракатдаги олам сирларини ўрганувчи фан сифатида ўз илмий ва амалий аҳамиятини ҳеч қачон йўқотмайди. Унинг бундай вазифаси айниқса ишлаб чиқариш тармоқларини жойлаштиришда яққол кўзга ташланади.

Шу ўринда баъзи терминологик масалаларни аниқлаштириш талаб этилади. Масалан, жойланиш(и), жойлаштириш, жойлашиш каби тушунчаларнинг маъноси бир хил эмас. Жойланиш ёки жойлашиш деганда кўпроқ юзага келган ҳолат, географик манзара, назарда тутилади ва у ҳамма вақт ҳам инсон томонидан яратилган бўлавермай, балки ўзига хос турли хил, энг аввало, табиий қонуниятлар асосида вужудга келади. Жумладан, тайга ўрмонлари, денгиз ва океанлардаги балиқлар, ер ости қазилма бойликлари ҳеч қим жойлаштирмаган, улар ўзларича бошқа қонуниятлар асосида жойлашган. Бинобарин, жойлаштириш оддий жойланишдан фарқ қилиб, кимдир томонидан амалга оширилади.

Собиқ Иттифоқ даврида ўта марказлашган, директив режалаштириш шароитида ишлаб чиқариш кучларини ягона Давлат планлаштириш ташкилоти («Госплан») жойлаштирган. Ҳозирги бозор муносабатлари, мулкчиликнинг давлат тасарруфидан чиқарилиши шароитида «жойлаштириш» ўзининг

аввалги моҳиятини йўқотади, бироқ бундай вазиятда ҳам турли хил мулк эгалари, тadbиркор ёки бошқа ишбилармонлар ўзига тегишли соҳани маълум тамойиллар асосида жойлаштиради. Кенг миқёсда эса давлат ўзининг турли хил воситалари (механизмлари) орқали ишлаб чиқаришнинг жойлашувини тартибга солиб, бошқариб боради. Илмий жиҳатдан бундай жойлашувни «**худудий ташкил этиши**», деб аташ ҳам тўғрироқ бўлади. Бу тушунча эса ўз ўзидан тартиб, тизим, мувозанат, бошқарувни кўзда тутати ва ташкил этиш асосан худудий мажмуа шаклида бўлади.

Жаҳон ҳўжалигининг ягона тизими вужудга келганга қадар халқаро (географик) меҳнат тақсимоти унча ривожланмаган эди. Ҳатто XVII-XVIII асрларгача кўпгина мамлакатлар халқаро иқтисодий муносабатларда ўзларининг ички бозорларига чет эл маҳсулотларини киритишга қарши сиёсат олиб борар эдилар. Бу сиёсат ёки импортни чеклаш иқтисодиёт тарихида **меркантилизм** номи билан ўрин олган.

Албатта, бундай шароитда жаҳон бозори хусусида сўз юритиш мумкин эмас. Жаҳон бозори эркин иқтисодиёт, очик савдо тизимини жорий қилишни тақозо этади. Ана шундай йўналиш **фритредизм**, яъни эркин савдо деб аталади. Унинг илмий асосини яратишда А.Смит ва, айниқса Д.Рикардонинг хизмати катта бўлган. Уларнинг ғоялари халқаро географик меҳнат тақсимотини кенг қўламда ривожлантириш, мамлакатлараро савдо-сотикни фаоллаштиришга қаратилган бўлиб, у мутлоқ ваёки нисбий қулайлик (афзаллик) қонуни номини олган. Бу қонуннинг асл моҳияти шундаки, ҳар бир мамлакат ўзининг ички имконият ва шароитларидан келиб чиққан ҳолда маълум маҳсулотни маълум вақт мобайнида бошқа давлатларга қараганда арзонроқ, яъни камроқ харажат билан етиштиради ва уни бозорда осон сотади. Сотилган маҳсулотнинг пулига ўзида йўқ, ёки етиштириши қимматроқ, серхаражат товарларни бошқа худудларда нисбатан арзонроқ ишлаб чиқарилган нарсаларни харид қилиб олади. Бундай товар айирбошлаш нақд пулсиз, яъни бартер усулида ҳам олиб борилиши мумкин.

Фритредизм ғояларини амалга татиқ қилиш жаҳон ҳўжалигининг шаклланишига, меҳнат тақсимотининг ривожланишига катта таъсир кўрсатади. Айни пайтда мамлакатлар иқтисодиётининг ихтисослашуви ва худудий ташкил қилишида ҳам ўзгаришлар юз беради.

Бевосита ишлаб чиқаришни жойлаштиришга оид илмий ғоялар даставвал Германияда яратилган. Масалан, немис мулкдори Иоган Генрих Тюнен XIX асрнинг 20-30-йилларида ўзининг қишлоқ ҳўжалиги тармоқларини жойлаштириш бўйича илмий фикрларини махсус асарида баён қилди (русча номи «Изолированное государство»).

Тюнен ғоясининг асосий моҳияти ягона шаҳар, яъни истеъмол маркази атрофида қишлоқ ҳўжалик маҳсулотларини маълум тартибда етиштиришни худудий ташкил қилишдан иборат. У бу ғояни амалга татиқ қилиш учун ҳўжалик билан шаҳар ёки бозор (унинг мисолида бу шаҳар –Мекленбургдаги Ростов) ўртасидаги масофа, қишлоқ ҳўжалик маҳсулотининг нархи, қиймати ва ер рентасига асосланади. Ер рентаси эса унга қўйилган маблағ билан олинган даромад нисбати билан белгиланади.

Юқоридаги шартлар ёрдамида И.Тюнен шаҳар атрофида қишлоқ ҳўжалиги тармоқларининг жойлашув тизимини ёки худудий мажмуасини яратади. Бу тизим адабиётда «Тюнен халқалари» номи билан машҳур. Чунки, турли маҳсулотларни етиштиришга ихтисослашган ҳар хил тармоқлар истеъмол маркази атрофида халқасимон жойлашади. Масалан, биринчи халқа-боғдорчилик, сабзавотчилик ва қисман сут чорвачилиги; иккинчиси – ўрмон ҳўжалиги (ўша даврда ўтин учун), учинчи халқа- картошка, арпа етиштириш ва уруғчилик, тўртинчи-юқори унумдор ғаллачилик ва сут-гўшт чорвачилиги, бешинчи-ғаллачилик ва, ниҳоят, олтинчи халқа –яйлов чорвачилиги.

И.Тюненнинг хизмати шундаки, у биринчи бўлиб ердан фойдаланиш масалаларини кўтариб чиқди ва илмий адабиётга «иқтисодий макон» тушунчасини киритди. У ўзининг абстракт моделида маҳсулотнинг бозорга-истеъмолчига арзон ва сифати бузилмаган ҳолда етказиб беришга катта эътибор беради. Шундай қилиб, И.Тюнен қишлоқ ҳўжалиги тармоқларини жойлаштиришнинг дастлабки илмий пойдеворини яратувчиси бўлди ва шу маънода уни қишлоқ ҳўжалиги географиясининг асосчиси сифатида эътироф этиш мумкин.

1909 йилда Тюненнинг ватандоши –Альфред Вебер саноат штандорти тўғрисида илмий изланишлар олиб борди. У ўзининг диққат-эътиборини саноат ишлаб чиқаришини жойлаштиришга таъсир этувчи омилларга қаратди. Шумаксада Вебер омилларнинг таъсир кучига қараб табақалаштирди, асосий ҳал қилувчи омилни аниқлади.

А.Вебер саноат штандорти ва саноат географиясининг асосчисидир. Штандорт эса-корхонанинг ўрнашган жойи ёки корхонанинг оптимал (стандарт) жойлашган, қулай нуқтаси маъносини англатади. Жойлаштириш омиллари у ёки бу корхонани қуришда кўзда тутилган иқтисодий самарадорлик, фойда нуқтаи назаридан баҳоланади. Бу фойда, Вебер фикрича, асосан хом ашё, маҳсулотни реализация қилиш, транспорт ва ишчи кучига кетган харажатлар нисбати ҳамда асосий ишлаб чиқариш фондлари қийматидан ташкил топади. Кейинчалик у хом ашё ва маҳсулотни сотиш билан боғлиқ омилни умумий транспорт сарф-харажатларига киритди. Чунки, маҳсулотнинг таннархига хом ашёни келтириш, маҳсулотни реализация қилиш билан боғлиқ харажатлар ҳам қиради.

Натижада, саноат штандортини белгилувчи иккита омил –транспорт ва ишчи кучи (меҳнат ресурси) олинди. Вебер кейинроқ уларга яна бир муҳим омилни қўшди – у ҳам бўлса агломерация омилidir. Айнан ана шу омил, яъни саноат корхонасини бошқа корхона, инфратузилма тармоқлари ёнида қуриш катта иқтисодий самарадорликга олиб келади ва бундан жойлашув худудий мажмуа қўринишини олади. Эҳтимол,

Н.Н.Колосовскийнинг «ишлаб чиқаришни ҳудудий мажмуалари» ғояси ана шу Вебернинг ишлаб чиқариш агрегацияси ҳақидаги таълимотидан келиб чиққан ёки назарда тутган бўлса, ажаб эмас.

А.Вебер транспорт омилига маҳсулот ёки хом ашёнинг вазни, ташиладиган масофа, меҳнат ресурсида иш хақи, агрегация омилида эса корхоналарнинг бир жойда тўпланишини ҳисобга олган.

А. Вебер илмий адабиётда ўзининг штандорт назарияси, «жойлаштириш омили» ва «агрегация самарадорлиги» тушунчаларини киритганлиги билан машҳурдир. Агрегация самарадорлиги-бу асл моҳиятига кўра мужассамлашув (концентрация) самарадорлиги бўлиб, у ҳозирги кунда корхоналарнинг йириклашувидан, яъни миқёс, масштаб иқтисоди асосида эмас, балки корхоналарнинг кооперация ва ихтисослашув («хилма-хиллик» ёки сифат иқтисоди) натижасида эришилади.

И.Тюнен (қишлоқ хўжалиги) ва А.Вебернинг (саноат штандорти) ғоялари абстракт шароитларни ҳисобга олган ҳолда яратилган бўлсада, уларнинг илмий аҳамияти ҳозиргача йўқолмаган. Бу олимларнинг ғояларини «омиллар таҳлили» шаклида умумлаштириш мумкин. Омиллар эса ҳудудда айрим жойларни танлаб олиш ва пировард натижада ҳудудий мужассамлашув, ҳудудий нотекисликларни ёки географик тенгсизликни келтириб чиқаради.

Шундай қилиб, ишлаб чиқаришнинг икки асосий тармоғи, яъни қишлоқ хўжалиги ва саноат ишлаб чиқаришини жойлаштириш, ишлаб чиқаришнинг ҳудудий мажмуалари бўйича илмий ғоялар яратилди. Энди навбат- аҳоли жойлашуви, аҳолига хизмат кўрсатиш, ижтимоий соҳаларнинг ҳудудий ташкил этиш муаммоларига келди. Бу ҳақдаги ишланмалар ҳам немис олими Вальтер Кристиаллерга тегишли. У 1930-йилларда аҳолининг ҳудудий тарқалиши ва жойланиши масалаларини ўрганиб, ўзининг «Жанубий Германия марказий ўринлари» номли китобини ёзди.

Марказий ўринлар турли йирикликдаги шаҳар ва бошқа аҳоли манзилгоҳлари бўлиб, улар ўзига хос таъсир доираси, хизмат кўрсатиш радиусига эга. Идеал ҳолатда ҳар хил миқёсдаги марказий ўринлар географик муҳитда олтибурчак шаклга эга ва улар асаларининг уясини эслатади.

Кристаллер учун ҳам ҳудуд барча шароитлар бўйича бир хил бўлиши, яъни ҳудуд теп-текис, аҳоли, аҳоли манзилгоҳлари, йўл ва бошқалар бир хил жойлашган. Ана шундай идеал манзарадан келиб чиққан ҳолда у ўзининг илмий ғоясини яратди. Унинг номи билан «марказий ўринлар», иерархия, шаҳарлар классификацияси каби тушунчалар, аҳолига хизмат кўрсатиш соҳаларини ҳудудий мажмуа шаклида жойлаштиришга оид илмий фикрлар боғлиқ.

Бошқа, ёш ва истеъдодли немис олими Август Лёш ўздан олдинги ватандошларининг илмий ишланмаларини умумлаштириб (у А.Вебернинг ўқувчиси эди), барча хўжалик тармоқларини жойлаштириш тўғрисида иш олиб борди. А.Лёш ғояларининг моҳияти унинг махсус китобида (русча номи «Географическое размещение хозяйства»-М., 1959) баён этилган. Китобнинг асл нусхаси қўлёзмаси 1940 йилда нашр қилинган.

А.Лёш қишлоқ хўжалигининг ареал, майдон сифатида, саноатнинг эса нуктасимон ҳудудий ташкил этиш хусусиятларини асослаб берди. У биринчи бўлиб «бозор муҳити ёки макони», «иқтисодий ландшафт» (ҳозирги кунда – иқтисодий район, ўзига хос ҳудудий мажмуа) тушунчаларини яратди ва фанга киритди. Агар аввалгилар, хусусан И.Тюнен ва А.Вебер алоҳида корхона, тармоқни ўрганишган бўлишса, А.Лёш ишлари барча хўжалик соҳаларини қамраб олди ва ўз моҳиятига кўра бозор муносабатлари, унинг таъсир доираси ҳақиқий район ташкил қилувчи омил эканлиги таъкидланди, математик усулларни кенг қўллади. Айнан ана шу тамойилларни ҳозирги кунда Ўзбекистонни иқтисодий районлаштириш масалаларига татбиқ қилиш аҳамиятдан холи бўлмаса керак.

Таъкидлаш жоизки, И.Тюнен ва А.Вебер ғоялари ўз даври талабига мос келарди. Сабаби – у даврда ҳудуднинг иқтисодий сиғими, зичлиги унча юқори эмас, ҳудудий-иқтисодий манзара кутбийлашмаган, яъни деярли бир текис эди. Ана шундай иқтисодий географик ҳолат алоҳида корхона ёки тармоқларни айрим жойларда ўринлаштириш таъсирида ўзгаради, нотекислик хусусиятини олади. Бошқача қилиб айтганда, аввалги табиий кўринишдаги иқтисодий текислик нотекисликка, ҳудудий мужассамлашувнинг кўчайишига ўзгаради. Бунинг натижасида нотекисликни текислашга уриниб кўрадиган илмий изланишлар талаб этилди. Ҳудди шундай регуляр тизимга мослашган ишлаб чиқариш ва аҳолига хизмат кўрсатиш соҳаларини ҳудудий ташкил қилиш ғояларини В.Кристаллер ва А.Лёш яратди.

Иқтисодиёт нуктаи назаридан унча ўзлаштирилмаган, хўжалик сиғими паст ҳудудларни ривожлантириш ва жонлантириш борасида ўсиш кутблари ва ривожланиш марказлари тўғрисидаги назария ҳам катта аҳамиятга эга. Унинг асосчиси француз олими Франсуа Перрудир.

Ф.Перру «марказий ўринлар» ғоясидан келиб чиқди, омилларни эмас, тармоқларни ривожланиш хусусияти, ҳаракатчанлиги, атрофга таъсири бўйича табақалаштирди ва уларни уч гуруҳга ажратди. У энг аввало ҳудудий-иқтисодий муносабатларда тенгсизлик, нобаробарликни тан олди ва мутлоқ жихатдан тенгликни амалга ошириш мумкин эмаслигига тўла ишонди.

Перру фикрича, учинчи гуруҳ тармоқлари тез, жадал ривожланиш, район (мажмуа) ҳосил қилиш салоҳиятига, қобилиятига эга бўлиб, айнан ана шундай минтақавий иқтисодиётни ҳаракатга келтирувчи тармоқлар ривожланиши ўсиш марказларини ташкил қилади. Марказларнинг мустақамланиши, уларда турдош корхоналарнинг кўпайиши, атрофга бўлган таъсир доирасининг кенгайиши натижасида ўсиш кутблари вужудга келади. Таъкидлаш жоизки, ўтган асрнинг 40-нчи йилларида худди шунга ўхшаш

«иктисодий уочлар» гоёси рус олимлари, жумладан А.Г.Александров ва Н.Н.Колосовский томонларидан ҳам яратилган эди.

Ўсиш қутблари гоёси швед олими - Лунд университети профессори (Швеция, 1954) Т.Хагерстранднинг янгиликлар диффузияси назариясига ўхшаб кетади. Фақат муаллиф бу гоёни кўпроқ социал география бўйича ишлаб чиққан.

Чиндан ҳам, жаҳон тараққиёти, дунё ҳўжалик тизимининг ривожланиш тарихи фан-техника ютуқлари, илмий янгиликлар ва кашфиётлар, инновациялар технологик детерминизм билан боғлиқ. Тарих нуқтаи назаридан ёндошганда, жаҳон ҳўжалиги ривожланишида маълум цикллارни ажратиш мумкин. Бу давр ёки цикллари янги кашфиётларнинг ихтиро этилиши, татбиқ этилиши, тарқалиши ва уларнинг ўрнига бошқа инновацияларнинг келиши билан белгиланади.

Махсус адабиётларда америкалик У.Ростоунинг (XX аср, 58-60-йиллар) иқтисодий ривожланишнинг босқичлари, стадиялари, рус иқтисодчиси Н.Д.Кондратьевнинг 30-йиллар илмий-техника ўзгаришларига асосланган «узун тўлқинлар» назарияси мавжуд. Шунингдек, америкалик олим Р.Верноннинг (XX аср ўрталари) экспорт товарининг ҳаёт цикли, австралиялик Йозеф Шумпетернинг тадбиркорлик тўғрисидаги гоёлари ҳам янгиликларнинг диффузияси ва технологик детерминизм билан яқиндан боғлиқ.

Диффузия (физикадан олинган бўлса керак) кенгайиш ва тарқалиш хусусиятига эга бўлиши мумкин. Биринчисидан янгиликнинг амалий татбиқ доираси аста-секин кенгайиб боради, иккинчисидан эса бу биринкетин содир бўлади, янгилик бирдан иккинчисига кўчади. Худди шу хусусда америкалик иқтисодчи М.Портернинг (1993) марказдан четга кашфиётларнинг, янги технологияларга асосланган ишлаб чиқариш тармоқларининг кўчиши, бир мамлакатдан иккинчи, учинчисига ва ҳ.к. даражаларга каскадсимон ўтиши, миграцияси ҳақидаги илмий ишланмалари ҳам бор.

СССР парчаланиши ва мустақил давлатларнинг пайдо бўлиши билан геосиёсий вазият ўзгарди. Ана шундай шароитда чегара атрофи минтақаларини ўрганиш, «Марказ-чекка» (периферия) муносабатларини тадқиқ қилиш масалалари ҳам ишлаб чиқаришни ташкил этиш билан бевосита алоқадордир.

Жаҳон ҳўжалиги тизими (бу тушунча асосчиси америкалик И.Валлерстайн), унинг тараққиётидаги цикллари даврий, тарихий хусусиятга эга. Бундай ёндошувни тик эмас, горизонтал, яъни географик жиҳатдан ҳам қўллаш мумкин. Натижада, иқтисодиёт ривожланишининг худуддан-худудга ўтиши, бизнинг иборамизда - **«географик тўлқинлар»** кўз олдимизга келади.

Н.Д.Кондратьев жаҳон ҳўжалиги динамикасида 5 та цикл ажратади, улардан тўрттаси индустрия даврига, охириги 5-ундан кейинги, яъни постиндустриал даврга тўғри келади. Бу даврда электроника, лазерлар технологияси, биотехнологиялар устувор аҳамиятга эга. Худди шунга ўхшаш худудий-иктисодий ривожланишнинг кетма-кетлигини кузатиш мумкин. Бу ўринда И.Мечниковнинг жаҳон цивилизацияси босқичлари ва бунда буюк тарихий дарёларнинг роли ҳақидаги асарини ҳам эътибордан четга қолдирмаслик керак. Муаллиф жаҳон маданияти ва тараққиётида дарё, Ўрта денгиз ва океан цивилизацияларини ажратади. Улар бир вақтнинг ўзидан эмас, балки турли даврларда, бирининг ўрнини иккинчисини олиши билан юзага елган.

Дарҳақиқат, жаҳон тараққиёти Узоқ Шарқ, Япония ва Хитойдан бошланиб, Ўрта ва Яқин Шарққа, ундан Ўрта денгиз ва Пиреней ярим оролига, улардан Англия ва ниҳоят Америкага (АҚШ)га кўчди. Ҳозирги даврда тарихни, иқтисодий-ижтимоий ҳаётни ривожлантирувчи минтақалар «учбурчаги», яъни АҚШ-/арбий Европа-Япония ҳисобланади. Айни вақтда, етакчи кучнинг аста-секин яна шарққа кўчиши аломатлари сезилмоқда. Буни Япония таъсири ва бошчилигида янги индустриал мамлакатлар – Жанубий Корея, Сингапур, Тайланд, Малайзия, Индонезия, Филиппиннинг пайдар-пай (изма-из) жадал суръатлар билан ривожланишида кўрамиз. Демак, бизнинг назаримизда, иқтисодий тараққиётнинг цикл хусусиятига эга эканлиги фақат давр, вақт доирасидагина эмас, балки Ер шари, глобал, географик маконда ҳам содир бўлмоқда. Бундай географик тўлқинлар, силжишлар эса, албатта, жаҳон ҳўжалигининг ривожланиш ва унинг худудий таркибига таъсир қилади.

Шу билан бирга иқтисодий географлар, минтақа иқтисодчилари В.Леонтьев ва У.Изардларнинг тармоқлараро ва худудлараро баланси ҳамда минтақавий иқтисодиёт фани тўғрисидаги илмий гоёларини, Зипфа ва Стюарт, Дж.Фридман кабиларнинг шаҳарлар ривожланиши, бошқа олимларнинг «дунёвий шаҳарлар» ҳақидаги янги ишларни ҳам назардан қочирмаслик керак. Зеро уларнинг барчаси ишлаб чиқариш кучларини жойлаштириш, худудий мажмуалар билан бевосита боғлиқ.

Биз юқорида ишлаб чиқаришни жойлаштиришнинг илмий гоёларини асосан Ғарб олимлари асарлари бўйича талқин қилдик. Ўз-ўзидан савол туғилиши табиий: нахотки узоқ тарихга, маданиятга эга бўлган ўзимизнинг юртимизда бундай ишлар қилинмаган бўлса? Шубҳа йўқ, албатта бу борада ҳам ўлкамиз катта ва бой меросга эга. Муаммо фақат уларни тарихий манбалардан қидириб топиш, ўрганиш, тарғиб ва ташфиқот қилиш, амалга татбиқ қилишдан иборат бўлмоғи лозим. Масалан, бу ерда хусусан деҳқончиликни ривожлантириш ва жойлаштириш, алмашлаб экиш, суғориш иншоотларини куриш ва фойдаланиш, савдо ва хунармандчилик соҳалари, шаҳарсозлик тўғрисида дунё аҳамиятига молик ихтиролар яратилгани сир эмас. Математика, тиббиёт каби фанлар туғилган бу Замин ижтимоий-иктисодий тараққиётнинг бошқа соҳаларига, жаҳон маданияти ва тарихига ҳам ўзининг муносиб ҳиссасини қўшган.

Савол ва топшириқлар

1. Жойланиш, жойлаштириш, ҳудудий ташкил этиш ўртасида қандай фарқ бор?
2. «И.Тюнен халқалари» нима?
3. А.Вебернинг «Саноат штандорти» ҳақида нималарни биласиз?
4. В.Кристаллер ва А.Лёш илмий ғоялари моҳиятини тушунтириб беринг.
5. Янгиликлар давр ва ҳудудга қандай тарқалади?

Н.Н.Колосовскийнинг ҳудудий ишлаб чиқариш ҳақидаги назарияси

Режа

1. Ҳудудий ишлаб чиқариш мажмуалари иқтисодий географиянинг асосий тушунчаларидан бири.
2. Н.Н.Колосовскийнинг ҳудудий ишлаб чиқариш мажмуалари тўғрисидаги назарияси.
3. Ҳудудий ишлаб чиқариш мажмуаларининг функционал типлари ва классификацияси.
4. Энергия ишлаб чиқариш цикллари.
5. Ҳудудий ишлаб чиқариш мажмуалари ғоясининг амалга татбиқ қилиниши.

Ҳудудий ишлаб чиқариш мажмуалари (ҲИЧМ) иқтисодий-ижтимоий географиянинг жаҳон аҳамиятига эга бўлган назарий ютуқлардан биридир. Уни яратишда энг аввало Н.Н.Колосовскийнинг хизматини кўрсатишимиз жоиз.

XX асрнинг йигирманчи йилларида ГОЭЛРО, яъни Россияни электрлаштириш давлат режаси доирасида И.Г.Александров иш ола бора туриб ва, айниқса, ДнепроГЭС лойиҳасини ишлаб чиқиш жараёнида район комбинатлари ҳақидаги ўзининг назариясини яратди. Ўттизинчи йилларда эса бу муҳим масалани у аниқлаштирди, чуқур ўрганиб **район ишлаб чиқариш комбинатларини** барпо этиш лозимлигини таъкидлади. Кейинчалик Н.Н.Колосовский И.Г.Александровнинг район ишлаб чиқариш комбинатлари тўғрисидаги таълимотидан Урал, Сибир ва қозоғистон каби йирик районлар мисолида амалий фойдаланди, уни бойитди ва шу асосда ўзининг район комплекслари (комбинатлари, мажмуалари) тўғрисидаги илмий ғоясини шакллантирди. Бу, албатта, илгаригига қараганда янги бир қадам олға фикр эди.

Н.Н.Колосовский 1947 йилда ҳудудий ишлаб чиқариш (аниқроғи, ишлаб чиқаришнинг ҳудудий бирикмалари, комплекслари) мавзуида мақола чоп эттирди. Унинг фикрича, бу назариянинг асосий моҳиятини маълум бир ҳудудда ёки иқтисодий районда ишлаб чиқариш корхоналари ва аҳоли пунктларини бир-бири билан боғлиқ ҳолда ривожланиши ва жойланиши ташкил этади. У ишлаб чиқаришнинг ҳудудий мажмуасини иқтисодий география фанининг таркибий қисми эканлигини қайта-қайта таъкидлади ва айни пайтда маълум ҳудудда жойлашган ишлаб чиқариш корхоналар йиғиндиси ҳамма вақт ҳам комплекс (мажмуа) бўла олмайди, деб уқтирган эди. Бундай оддий ҳудудий жойлашиш группировкани ташкил этади, холос. Демак, биз қўшимча қилар эканмиз, ҳар қандай ҳудудий мажмуа бу гуруҳ, аммо ҳар қандай гуруҳ мажмуа бўлавермайди.

Кейинчалик ҲИЧМ назариясини ривожлантиришга Н.Н.Баранский, Н.Т.Агафонов, А.Г.Аганбегян, М.К.Бандман, Н.Н.Некрасов, Ю.Г.Саушкин, Т.М.Калашникова, М.Н.Степанов, А.И.Чистобаев, А.Т.Хрушев, М.М.Паламарчук, З.М.Акрамов, С.К.Зиёдуллаев, А.Г.Батигин, К.Н.Бедринцев каби бир қатор олимлар ўз ҳиссаларини қўшдилар.

Таҷрибалар ҳамда фактик материаллар шунини тасдиқлайдики, ҳудудий (ёки географик) меҳнат тақсимоти фундаментал тушунча бўлиб, у иқтисодий районлаштириш ва ҳудудий ишлаб чиқариш мажмуаларининг вужудга келишига асос бўлиб хизмат қилади. Бошқача қилиб айтганда, ҳудудий меҳнат тақсимоти бирламчи, қолган икки тушунча эса унинг натижасидир.

Н.Н.Колосовский ишлаб чиқаришнинг ҳудудий мажмуалари (ёки ҳудудий ишлаб чиқариш мажмуалари, бизнингча, булар бир хил маънога эга) ибораси иқтисодий районлар тўғрисидаги тушунча ўрнини эгаллашмаслиги керак; бу иқтисодий районларнинг «ядроси»ни ташкил этади, холос деб уқтирган эди. Дарҳақиқат, ҳудудий ишлаб чиқариш мажмуалари мазмун ва сифат жиҳатдан, айниқса ишлаб чиқариш корхоналарини маълум бир нуктадаги ёки жойдаги турғун бирикмаси сифатида иқтисодий районлардан фарқ қилади.

Сўнгги йилларда бундай қараш бироз ўзгарди: умуман олганда, ҳар қандай босқичдаги иқтисодий районлар ҳам ҳудудий ишлаб чиқариш мажмуалари шаклида қўрилса бўлади. Масалан, Ўзбекистон Республикаси, Фарғона водийси, Наманган вилояти ҳудудий ишлаб чиқариш мажмуалари ва ҳ.к. Савол туғилиши мумкин: ҳақиқатда ёки реал воқелиқда ҳудудий ишлаб чиқариш мажмуаси қаерда вужудга келади ва ҳар қандай жойнинг ишлаб чиқариш корхоналари бирлашмасини мажмуа деб аташ мумкинми? Бу ерда, бизнинг фикримизча, масалага ҳар томонлама ёндошиш керак ва ҳудудий ишлаб чиқариш мажмуаларининг турли хил бўлишини унутмаслик лозим. Акс ҳолда, чалкашликлар вужудга келиши муқаррар.

Албатта, иқтисодий район хўжалиги ўзининг моҳияти ва мақсадига кўра ҳар томонлама (комплекс) ривожланиши лозим. Ана шу нуқтаи назардан иқтисодий районлар хўжалигини реал ёки потенциал ҳудудий ишлаб чиқариш мажмуаси сифатида кўриш мумкин. Бу ерда биз тушунмовчиликка имконият қолдирмаслик мақсадида бундай ҳудудий ишлаб чиқариш мажмуаларини **«маъмурий районлар даражасидаги мажмуалар»** деб юритишни таклиф этамиз. Н.Н.Колосовский айтган маънода, яъни маълум бир жойда ишлаб чиқариш корхоналарининг ўзаро боғлиқ ҳолда жойланиши ва ривожланиши асосида вужудга келган мажмуалар эса том маънода ёки «анъанавий ҳудудий ишлаб чиқариш мажмуалари», деб аталиши тўғрироқ. Н.Н.Колосовский шогирдларидан бири М.К.Бандман бундай ҳудудий ишлаб чиқариш мажмуаларни мамлакат аҳамиятига молик, муҳим бир муаммони ҳал этишга, бир мақсадга қаратилган дастурли мажмуалар, деб ёзади. Улар, одатда, реал воқеликда вужудга келади ва маъмурий чегараларга кўпинча мос келмайди. Сабаби-мазкур ҳудудий мажмуалар асосида қандайдир табиий географик объектлар, масалан, дарё ҳавзалари, қазилма бойликлар, тоғ, чўл ва бошқалар ётади.

Аммо ҳудудий ишлаб чиқариш мажмуалари қайси маънода тушунилмасин, улар иқтисодий географияни ўрганишда энг муҳим ва унумли назариядир. Бу район хўжалигини система даражасида қараш ва уни таркибий тузилиши бўйича таҳлил қилиш, ишлаб чиқариш корхоналари орасидаги алоқадорликни назарда тутати.

Том, ҳақиқий ҳудудий ишлаб чиқариш мажмуалари асосан янги ўзлаштирилаётган районларда, улкан табиий бойлик ва айниқса ёқилги-энергетика захиралари негизида вужудга келиши билан тавсифланади.

Албатта, тарихий ривожланиш давомида аввал ўзлаштирилган ерларда вужудга келган хўжаликнинг ҳудудий таркибини мажмуага айлантиришга қараганда, янги, «соф» ёки «бўш» жойда бу мақсадга эришиш осонроқдир. Мажмуа яратувчи тармоқ сифатида эса кўпроқ ёқилги-энергетика саноати асос бўлиб хизмат қилиши ҳам, шубҳасиз, бир ҳолдир. Масалан, Россия Федерациясидаги Братск ҳудудий ишлаб чиқариш мажмуасини олайлик (унинг дастлабки лойиҳасини Н.Н.Колосовский раҳбарлигидаги олимлар гуруҳи яратган). Бу ерда йирик 4 млн. кВт. дан ортиқ қувватга эга бўлган сув электр станцияси қурилди ва айни пайтда бўлажак сув омбори майдонини ўрмондан тозалаш мақсадида ёғоч-целлюлоза саноати вужудга келди. Арзон электроэнергиянинг мавжудлиги энергияни кўп истемол қилувчи тармоқларни ўзига «тортди» ва, натижада, бу ерда учинчи йирик корхона-алюминий заводи барпо этилди. Рангли металлургия ва ўрмон саноати яна «занжирсимон» тарзда бошқа корхоналар вужудга келишини (жумладан машинасозлик, кимё) тақозо этди.

Бундай мажмуалар Ўрта Осиё республикаларида қулай табиий шароитда, аҳоли ва меҳнат ресурслари билан яхши таъминланган минтақада ва фақатгина энергетика эмас, балки агроиклимий ресурслар асосида ҳам вужудга келиши мумкин. Демак, республикамиз ҳудудий ишлаб чиқариш мажмуалари суғориладиган деҳқончилик, агросаноат тармоқлари ва меҳнатни кўп талаб қилувчи корхоналарини ўз ичига олар экан. Бунга Мирзачўл ёки қарши дашти асосида шаклланаётган ҳудудий ишлаб чиқариш мажмуаларида мисол бўла олади.

Кенг маънода ҳудудий ишлаб чиқариш мажмуалари ҳам турли босқичда бўлади. Оддий саноат ёки агросаноат тугунидан тортиб мамлакат миқёсида вужудга келаётган ягона халқ хўжалик мажмуасини ажратиш мумкин. Бу, шубҳасиз, ишлаб чиқаришни ҳудудий ташкил этишда ниҳоятда илғор ва иқтисодий жиҳатдан самарадор бўлиб, минтақа ёки алоҳида вилоятларнинг мамлакатимиз меҳнат тақсимотида тутган ўрнини, «башарасини» белгилаб беради.

Ҳудудий ишлаб чиқариш мажмуаларини иқтисодий жиҳатдан самарадор эканлиги, энг аввало, умумий инфратузилма (йўл, сув, ер ости иншоотлари, электр энергия шахобчалари ва б.) мавжудлигидан келиб чиқади. Масалан, пахта экиладиган районларни олайлик: бундай жойларда, одатда, пахта тозалаш заводи, унинг ёнида ёғ заводи, уларнинг чиқиндилари асосида эса чорвачилик фермасини ташкил этса бўлади. Бу ерда мажмуа ҳосил қилувчи тармоқ-пахтачилик ҳисобланади ва у бошқа тармоқ ёки корхоналар жойланишига сабаб бўлади. Табиийки, бундай корхоналар алоҳида-алоҳида, тарқоқ жойлашса, уларнинг ҳар бири учун юқоридаги инфратузилма шахобчалари керак. Бу эса иқтисодий жиҳатдан номақбулдир. Агар уларнинг барчаси бир жойда ҳудудий ташкил этилса, катта тежамкорликка ва, бинобарин, катта самарадорликка эришилади. Шу боис айтиш мумкинки, иқтисодий география фанини «иқтисодий» қилувчи асос ҳам айнан ҳудудий ишлаб чиқариш мажмуаларидир. Зеро, улар икки кара икки тўрт эмас, беш бўлишини таъминлайди.

Бу назариянинг аҳамияти айниқса, мамлакат халқ хўжалигини бошқаришдаги ҳудудий тамойилдан тўғри фойдаланишда яққол кўзга ташланади. Дарҳақиқат, мамлакатимиз миллий иқтисодиётини ҳозирги қайта қуриш даврида ҳудудий дастурларни кенг жорий қилиш ниҳоятда муҳимдир. Ҳудудий дастурлаш тармоқлар асосида бошқаришга қараганда маҳаллий табиий-экологик, ижтимоий-иқтисодий шароитларни ҳамда шу жойнинг атрофлича ривожлантириш имкониятларини ҳар томонлама ҳисобга олади.

Бу ҳақда ва, хусусан, тармоқлар бўйича бошқаришдаги айрим камчиликларни Чирчиқ шаҳри хўжалиги мисолида кўрса бўлади. Маълумки, бу шаҳарда ўтмишда маҳаллий шароит, иқтисодий ва табиий-географик ўрин ҳисобга олинмаганлиги сабабли янги саноат корхоналарини жойлаштириш салбий экологик оқибатларга олиб келди.

Худудий ишлаб чиқариш мажмуалари мавзусини ўрганишда маҳаллий мисолларига мурожаат қилиш фойдалидир. Масалан, Мирзаўл ёки қарши даштини ўзлаштириш асосида вужудга келаётган мажмуалар тўғрисида фикр юритиш мумкин. Ушбу худудий мажмуалар ўзларининг ихтисослашувига кўра агросаноат мажмуаси эканлигини англаш зарур. Шунингдек, кейинги йилларда агросаноат мажмуаларини ишлаб чиқаришни худудий ташкил этишдаги янги босқич сифатида шаклланишининг катта ижтимоий-иқтисодий аҳамиятга эга эканлигини ҳам кўрсатиш керак. Авваламбор бу самарадорлик хом ашё ва ярим маҳсулотни бир жойдан иккинчи жойга олиб бориш учун сарф этиладиган транспорт харажатларнинг қисқариши, ишлаб чиқариш чиқиндилари асосида бошқа тармоқларнинг (жумладан, чорвачиликнинг) ривожланиши ва энг муҳими-қишлоқ билан шаҳарлар ўртасидаги тафовутларни қисқартиришда ўз аксини топади.

Илмий ва амалий жиҳатдан республикамызда худудий ишлаб чиқариш мажмуаларини яратишдаги эришилган ютуқлар тўғрисида ҳам айтиб ўтилса яхши бўлади. Жумладан, Ўзбекистон Фанлар академиясига қарашли собиқ Ишлаб чиқариш кучларини жойлаштириш кенгашида (СОПС) ўтган асрнинг 50-йилларида олиб борилган илмий изланишлар натижасида **районларнинг комплекс муаммолари** тушунчаси ёки илмий йўналиши яратилган эди. Бу, айниқса, ўзининг географик ўрни ва таркибига кўра ўзига хос бўлган Фарғона водийси учун айниқса аҳамиятли эди.

Худудий ишлаб чиқариш мажмуалари ҳам тизим-таркиб ғоясига кўра кўп босқичли, поғонасимон (иерархияли) бўлади. Бунда бирламчи элемент сифатида оддий корхона хизмат қилади. Жумладан, саноат асосида вужудга келган худудий мажмуаларнинг негизини, бирламчи элементини саноат корхонаси ташкил қилади. Саноат корхонаси саноат ишлаб чиқаришининг технологик хўжалик ҳамда юридик (хуқуқий) жиҳатдан ташкил этилишининг бирламчи бўғинидир. Улар завод ёки фабрика кўринишида бўлади. Заводларда, одатда, ишлаб чиқариш воситалари, фабрикаларда эса истеъмол моллари ишлаб чиқарилади.

Саноат корхонаси мавжуд бўлган жой **саноат пункти** ҳисобланади. Агар бир жойда бир неча саноат корхонаси мавжуд бўлса, у ҳолда **саноат маркази** вужудга келади. Йирик саноат марказлари атрофида саноат пунктларининг жойлашуви навбатдаги, яъни саноат ишлаб чиқаришини худудий ташкил этилишининг тўртинчи поғонаси, босқичи-**саноат тугунини** шакллантиради. Айнан саноат тугунларида худудий мажмуалар мукамал тус олади. Чунки, бундай шароитда саноат корхоналарининг оддий худудий гуруҳи эмас, балки улар ўртасида алоқадорлик (ишлаб чиқариш, технологик, инфратузилма, аҳоли ва меҳнат ресурслари алоқалари) мавжуд бўлади. Бинобарин, саноат тугунларини саноат ишлаб чиқариш мажмуаларининг энг етуқ шакли, деб баҳолаш тўғрироқдир.

Саноат тугунлари, яъни саноат корхоналарини бир жойда ғуж ҳолда мужассамлашуви **саноат агломерацияси**, деб ҳам аталади. Саноат корхоналарини жойлаштиришда агломерация омилини ҳисобга олиш эса, аввал таъкидлаганимыздек, немис олими Альфред Веберга тегишли. Агломерация ҳам мужассамлашув каби катта иқтисодий (аммо экологик эмас) самарадорликга эга.

Дарвоқе, худудий ишлаб чиқариш мажмуаларининг вужудга келишида ишлаб чиқаришни ижтимоий ташкил этишнинг барча турлари-ихтисослашув, мужассамлашув, кооперация (ҳамкорлик) ва комбинатлашув иштирок этади. Аслида эса худудий ишлаб чиқариш мажмуалари бевосита комбинатлашувнинг худудий кўринишидан бошқа нарса эмас. Фақат корхоналар ўртасидаги кооперация ҳамма вақт ҳам кичик бир худудда мавжуд бўлавермайди.

Алоҳида танлаб олинган жойни барча инфратузилма объектлари билан олдиндан тайёрлаш негизиде саноат парклари вужудга келади. Бундай жойлар тадбиркорларга сотилади ёки ижарага берилади.

Масалан, республикамызда хорижий мамлакатлар фирмаларининг сармоялари ёрдамида қуриладиган аксарият қўшма корхоналар айнан ана шундай тайёр бино ва инфратузилма шаҳобчалари муҳайё бўлган жойларда ташкил этилмоқда. Демак, айтиш мумкинки, саноат мажмуаларининг асосини бундай шароитда саноат парклари ташкил этади.

Николай Николаевич Колосовскийнинг худудий ишлаб чиқариш мажмуалари ғоясини қайси бир жиҳатдан А.Вебернинг ишлаб чиқариш агломерацияси таълимотига яқинлигига ёки ўхшашлик аломатлари борлигига олдинроқ ишора қилган эдик. Аммо унинг бошқа бир илмий ғояси-**энергия ишлаб чиқариш цикллари** таълимотига ҳеч қандай эътироз бўлмаслиги керак. Чунки у бу ғояни бевосита амалиётдан келиб чиққан ҳолда (Н.Н.Колосовский ўзининг асл касби бўйича муҳандис-иқтисодчи бўлган) яратган.

Энергия ишлаб чиқариш цикллари маълум хом ашё ва энергия (бу ерда энергия кенг маънога эга) асосида ишлаб чиқаришнинг технологик жиҳатдан узлуқсиз, ҳатто унинг чиқиндилари асосида ташкил этилишини назарда тутати. Бунда, Ю.Г.Саушкин ибораси бўйича, дарахнинг танаси-асосий ишлаб чиқариш тармоғи (қора ёки рангдор металлургия, кимё саноати, деҳқончилик ва ҳ.к.), унинг шохлари эса ана шу асосий ишлаб чиқариш жараёни билан технологик жиҳатдан боғлиқ бўлган қўшимча тармоқ ёки тармоқчаларнинг айрим корхоналари демакдир.

Н.Н.Колосовский ўз даврида қора металлнинг пирометаллургик цикли, рангдор металл, машинасозлик, нефт-газ-кимё, агроиндуриал, ўрмон-ёғоч-целлюлоза каби 8 та асосий энергия ишлаб чиқариш циклларины ажратган. Ҳозирги кунда уларнинг сони 20 га яқинни ташкил қилади.

Алоҳида таъкидлаш жоизки, энергия ишлаб чиқариш цикллари асло худудий бирлик эмас, аксинча улар ишлаб чиқаришнинг технологик бирлигидир. Шу боис бундай циклар нисбатан каттароқ

худуд миқёсида вужудга келади. Кўриниб турибдики, ҲИЧМ ва энергия ишлаб чиқариш цикллари бир-биридан тубдан фарқ қилади; иккинчиси биринчисининг ўзаги бўлиши мумкин, аммо унинг ўзгинаси эмас.

Яна шунини эътироф этиш лозимки, умуман илмий нуқтаи назардан тўғри бўлган худудий ишлаб чиқариш мажмуалари ғояси собиқ Иттифоқ шароитида кўзда тутилган натижаларни тўлалигича бермади. Сабаби-бундай мажмуалар ниҳоятда катта худудларда «режалаштирилди», маъмурий чегаралар эътиборга олинмади, ижтимоий ва экологик омиллар назардан четда қолдирилди, энг муҳими-уларнинг ягона «эгаси»-бошқарув органлари бўлмади. Ваҳоланки, ривожланган хорижий мамлакатларда худудий мажмуалар айнан нисбатан кичик миқёсда яратилди ва уларнинг фаолияти давлатнинг минтакавий ҳамда муниципал сиёсатида бошқариб тартибга солиниб борилади.

* *
*

Шундай қилиб, ҲИЧМларнинг илмий назарий асослари, Россияда, таниқли олим Николай Николаевич Колосовский томонидан яратилди. У ушбу масалани иқтисодий районлаштириш муаммолари билан боғлиқ равишда ўрганди.

Умуман олганда, Н.Н.Колосовскийнинг бундай дунёқарашига унинг транспорт (темир йўл транспорти) муҳандиси эканлиги ва география учун анъанавий аҳамиятга эга бўлган комплекс ёндошувининг уйғунлиги асос бўлди; «худудқкомплекс» ишлаб чиқаришнинг худудий бирикмалари ёки мажмуаларини (комплексларини) ташкил этади.

Чиндан ҳам комплекс-мажмуанинг¹ илмий-амалий аҳамияти катта. Чунончи, у:

- √ табиий шароит ва табиий ресурслардан атрофлича фойдаланиш;
- √ ишлаб чиқаришни мумкин қадар чиқиндисиз йўлга қўйиш;
- √ ишлаб чиқаришни тизим-таркиб асосида худудий ташкил қилиш;
- √ иқтисодий география ва унинг асосий тушунчаси бўлган иқтисодий районларни ўрганиш;
- √ иқтисодий районлар хўжалиги таркибини қайта қуриш ва бошқаларда аҳамиятлидир.

Айтиш мумкинки, агар Н.Н.Колосовский транспорт муҳандиси, яъни ўзига хос инженерлик фикрлаш қобилиятига эга бўлмаганда, эҳтимол, бундай илмий чўққиларга, оламшумул ютуқларга эриша олмасди. Сабаби-транспорт ҳамма вақт масофа ва уни кесиш (кезиш) ўтиш, ташиш, олиб ўтиш каби маъноларни билдиради; масофани мумкин қадар қисқартириш, «яқинроқ» йўл қидириш эса ҳар қандай муваффақиятнинг гарови, иқтисодий самарадорликнинг асоси ҳисобланади. Шу ўринда тайёр маҳсулот таннархи, қийматида транспорт харажатлари ҳатто 50-60 фоизгача етишини унутмаслик керак. қолаверса, ишлаб чиқариш корхоналарнинг қулай ёки ноқулай жойлашуви, маҳсулотнинг қиммат ёки арзон бўлиши кўп жиҳатдан айнан транспорт омилига боғлиқ.

Демак, ишлаб чиқариш тармоқларини маълум иқтисодий маконда ўзаро алоқадорликда жойлаштириш, транспорт омилини эътиборга олиш, барча ёрдамчи тармоқларни (ҳозирги замон тилида-инфратузилма шахобчаларини) умумий тарзда ташкил этиш катта иқтисодий самарадорликга олиб келади. Шунингдек, бундай самарадорликга энергия, хом ашё, ишчи кучи ва бошқа омиллардан тўғри фойдаланиш, «масштаб самарадорлиги» (муҳассамлашув) негизидагина эмас, балки «хилма-хиллик» самарадорлиги асосида эришилади.

Юқорида таъкидланганидек, Россияни амалда иқтисодий районлаштириш уни электрлаштириш (ГООЭЛРО) режасининг дастури билан боғлиқ бўлган. Шу боис, дастлабки иқтисодий районлар, жойларда йирик электр станциялар қуриш ва уларнинг таъсир доирасини аниқлаш нуқтаи назаридан энергетика, **энергия ишлаб чиқариш районлари** деб аталган. Кейинчалик бу районларда хўжалик тизимининг бир томонламалигига йўл қўймаслик, маҳаллий шароит ва имкониятлардан тўлароқ фойдаланиш, аҳолининг эҳтиёжларини қондириш, транспорт харажатларини қисқартириш ва ортиқча, иқтисодий жиҳатдан номасбул, узоқ масофадаги транспорт қатновларини камайтириш каби омилларни эътиборга олиб, иқтисодий районлар хўжалигини **комплекс** равишда ташкил этишга устувор аҳамият берилди. Асосий иқтисодий районларнинг хўжалиги комплекс, мажмуали бўлиши (районлар миқёсидаги ҲИЧМлар) ёки уларнинг иқтисодийтини комплекс тамойили негизида яратиш муҳим ҳисобланади.

Дастлаб Н.Н.Колосовский «ишлаб чиқариш комбинати» районлар ишлаб чиқариш комбинати» тушунчаларини ишлатди. Бунда «комбинат» сўзининг кўпроқ корхона доирасига тегишлиги ва турли хил терминологик чалкашликларга ўрин қолдирмаслик учун «комплекс» сўзини маъқул топди. У ўз даврида ишлаб чиқаришнинг худудий бирикмаси (комплекси) тўғрисида ёзган эди, кейинчалик эса бу тушунча (Н.Н.Колосовский вафотидан сўнг) худудий ишлаб чиқариш мажмуалари деб атала бошлади.

ҲИЧМ-муайян саноат нуқтаси (пункти) ёки алоҳида районда, унинг табиий ва иқтисодий шароитлари, транспорт ва иқтисодий географик ўрнига мувофиқ корхоналарни тўғри танлаб олиш ва жойлаштириш ҳисобидан иқтисодий самарадорликга эришадиган ишлаб чиқаришни худудий ташкил этиш шаклидир.

¹ «Комплекс»-байналмилал тушунча бўлиб, у бирикма, бирлашма, у ёки бу ходисаларнинг ўзаро алоқадорликда, таъсирда мавжудлигини англатади.

ҲИЧМ-лар ғояси, биринчидан, иқтисодий районлар ҳўжалигини комплекс рвиожлантириш ва, иккинчидан, Н.Н.Колосовскийнинг Урал-Кузнецк комбинати (УКК) ва Байкалбўйи («Ангарқурилиш») комплекслари лойиҳаларини яратиш ва уларни амалга тадбиқ этиш жараёнида юзага келди. Ушбу тушунча илк бор Иркутск-Черелехово мажмуасига нисбатан ишлатилди. Албатта, бунда муаллифнинг инженерларча фикрлаши, транспорт-темир йўл қурилиши мутахассиси бўлиши ҳам катта аҳамиятга эга бўлди. Унинг, Россия (собик Иттифоқ) иқтисодий география фанининг ҲИЧМлар ва иқтисодий районлар тўғрисидаги ютуғини ҳатто ривожланган мамлакатлар-АҚШ ва Германия ҳам тан олган; бевосита муаллифнинг ўзи 1948 йилда Францияда ушбу муаммолар ва уларнинг амалий ечими ҳақида илмий маърузалар қилган.

ҲИЧМ-лар иқтисодий районларнинг шаклланиши жараёнида муҳим тактик ва стратегик восита ҳисобланади. Ўз навбатида бундай мажмуаларнинг ўзига хос, индивидуал хусусиятларини аниқлашда, уларни алоҳида типларга ажратишда Н.Н.Колосовский «энергия ишлаб чиқариш цикллари» («энергия ишлаб чиқариш районлари»га мос ҳолда) усулини яратди ва ундан унумли фойдаланди. Бу ерда, Н.Н.Колосовский бўйича, «энергия»-қувват, куч, ҳаракат, «энергетика»-иш қилиш, фаолият кўрсатиш қобилияти маъноларини англади.

Таъкидлаш жоизки, Н.Н.Колосовский ҲИЧМ ва энергия ишлаб чиқариш цикллари кўпроқ sanoatни ташкил этишга нисбатан ишлатган. Шунингдек, у иқтисодий районлар ва бу икки тушунчани ўзаро алоқадорликда қўллаган: иқтисодий районлар асосини ҲИЧМлар, уларнинг асосини эса энергия ишлаб чиқариш цикллари ташкил қилади. Ушбу тушунчаларнинг барчасини айни вақтда ҳам усул (метод), ҳам восита сифатида караш мумкин.

Шундай қилиб, иқтисодий география фанининг учта асосий тушунчаси: иқтисодий районлаштириш, ҳудудий ишлаб чиқариш мажмуалари ва энергия ишлаб чиқариш цикллари машҳур олим, география фанлари доктори, профессор Николай Николаевич Колосовскийга тааллуқли. Шунингдек, у транспорт географияси бўйича ҳам катта тадқиқотлар олиб борган. Н.Н.Колосовский қатор шогирдлар тайёрлаган. Улар жумласига И.М.Маергойз, С.Н.Ледовских, В.Ф.Павленко, И.И.Белоусов, Т.М.Калашникова, М.К.Бандман, А.Т.Хрушев, Н.Н.Казанский ва бошқалар қиради. Ҳатто собик Иттифоқда илк бор минтақавий иқтисодиёт тўғрисида монография ёзган Н.Н.Некрасов ҳам Н.Н.Колосовский илмий раҳбарлигида докторлик диссертациясини ҳимоя қилган.

Юқоридагилардан келиб чиққан ҳолда, республикамиз иқтисодиётини бозор муносабатларига босқичма-босқич ўтказиш шароитида ишлаб чиқаришни мажмуалар шаклида ҳудудий ташкил этиш, уларнинг ижтимоий ва экологик жиҳатларига ҳам эътибор бериш катта амалий аҳамият касб этади.

Савол ва топшириқлар.

1. Ҳудудий ишлаб чиқариш мажмуалари нима ва унинг асосчиси ким?
2. Нима сабабдан ҳудудий ишлаб чиқариш мажмуалари иқтисодий жиҳатдан самарали ҳисобланади?
3. Ҳудудий ишлаб чиқариш мажмуалари ва энергия ишлаб чиқариш цикллари ўртасидаги фарқ нимадан иборат?
4. Нима учун собик Иттифоқ даврида ҳудудий ишлаб чиқариш мажмуалари ғояси яхши натижаларни бермади?
5. Республикамизда вужудга келаётган ҳудудий ишлаб чиқариш мажмуаларини таърифлаб беринг.

JIZZAX DAVLAT PEDAGOGIKA INSTITUTI

“Tasdiqlayman”
Kafedra mudiri
_____ g.f.n. Q. Hakimov

TABIATSHUNOSLIK VA GEOGRAFIYA FAKULTETI

GEOGRAFIYA VA UNI O‘QITISH METODIKASI KAFEDRASI

HUDUDiy ISHLAB CHIQRISH MAJMUALARIFANIDAN

GLOSSARIY

Tuzuvchi: o‘qituvchi S.A.Haydarova

JZZAX

Худудий ишлаб чиқариш мажмуалари, меҳнат ресурслари, ишлаб чиқариш, ишлаб чиқариш кучлари, ишлаб чиқариш кучларини жойлаштириш, ишлаб чиқариш кучларини худудий ташкил қилиш, агломерация самарадорлиги, мужассамлашув, ихтисошлашув, ҳамкорлик, комбинатлашув, худудий таркиб ва тизим, худудий меҳнат тақсимоти, энергия ишлаб чиқариш цикллари, жойлаштириш омиллари, минтақавий иқтисодиёт, минтақавий сиёсат, миллий иқтисодиёт, эркин иқтисодий минтақалар, инфраструктура, бозор иқтисодиёти, рақобат муҳити, иқтисодий макон, саноат тугуни, транспорт тугуни, ўсиш кутб ва марказлари, фордизм, постфордизм, иқтисодий районлаштириш, аҳолига хизмат кўрсатиш соҳалари, меҳнат бозори ва х.к.

Диверсификация – (лотинчадан *diversus*-ҳар хил ва *facere*-қилмоқ, бажармоқ) – ишлаб чиқаришнинг самарадорлигини ошириш, маҳсулот ва хизматларни сотиш бозорларини кенгайтириш мақсадида тармоқ ва корхоналар фаолият соҳаларини кенгайтириш, маҳсулот ва хизматлар ассортиментларини кўпайтириш.

Иқтисодий ночор корхоналар– муайян миқдорда капитал йўқотиш, ишлаб чиқариш майдонларининг қисқариши, ишсизлар сонининг ортиши, рақобатбардош бўлмаган маҳсулот ишлаб чиқарадиган ва бунинг учун катта миқдорда материаллар, хом ашё, ёнилғи, меҳнат ресурслари сарфлайдиган қолоқ, самарасиз корхона.

Импорт– мамлакат ички бозорларида сотиш учун чет эл молларини, капиталини, технологиясини ва хизматларни олиб келиш. Импорт халқаро меҳнат тақсимоти натижасидир. У вақтни тежашга, иқтисодиёт, аҳоли эҳтиёжини қондириш вазифаларини муваффақият билан ҳал қилишга кўмаклашади.

Инвестиция – бу иқтисодий самара (фойда, даромад) олиш ёки ижобий ижтимоий натижага эришиш учун сарфланадиган пул маблағлари, банкларга қўйилган омонатлар, пайлар, қимматли қоғозлар (акция, облигациялар), технологиялар, машиналар асбоб-ускуналар, лицензиялар ва самара берадиган бошқа ҳар қандай бойликлардир.

Инвестиция муҳити– инвестициялар жозибадорлиги ҳамда хавф-хатар даражасини белгилаб берувчи ижтимоий-иқтисодий, молиявий ва сиёсий омиллار мажмуи.

Инновацион технологиялар – иқтисодиётга янгиликларни татбиқ этиш босқичларида қўлланилувчи усул ва воситалар мажмуи бўлиб, ўз ичига жорий этиш, тренинг, консалтинг, трансферт, аудит, инжиниринг каби турларини олади.

Ишлаб чиқариш – маълум даврда алоҳида ҳўжалик юритувчи субъектлар тармоқлар ва иқтисодий секторлар томонидан ишлаб чиқарилган товар ва хизматлар қиймати.

Ишлаб чиқариш инфратузилмаси – ишлаб чиқаришнинг ривожланиши учун ташқи шарт-шароитларни таъминловчи тармоқлар мажмуи бўлиб, ўз ичига темир ва автомобиль йўллари, электр, газ ва сув таъминоти, алоқа коммуникациялари, омбор ҳўжалиги ва бошқаларни олади.

Ишлаб чиқаришни модернизациялаш – ишлаб чиқаришни замонавий технологиялар билан жиҳозлаш, уни маънавий жиҳатдан янгилаш, таркибий жиҳатдан техник ва технологик қайта тузиш каби чоратadbирларни ўз ичига олувчи жараён. Ишлаб чиқаришни модернизациялашнинг асосий йўналиш ва воситалари бўлиб қуйидагилар ҳисобланади: корхоналардан эскирган асбоб-ускуналарни чиқариб; замонавий техника ва технологиялар билан алмаштириш; маҳаллий ресурслар асосида ишлаб чиқаришга инновацион технологияларни жорий этиш; ишлаб чиқарилаётган маҳсулот ассортиментини кенгайтириш; ишлаб чиқариш харажатларини пасайтириш ва ресурсларни тежаш; сифатни бошқариш ва сертификатлаш тизимини жорий этиш; чикитсиз ва экологик тоза технологияларни жорий этиш ва бошқалар.

Иқтисодий ночор корхона – кредиторларнинг товар (иш, хизмат)лар ҳақини тўлаш бўйича талабларини қондириш, шунингдек, бюджет ва нобюджет фондларига мажбурий тўловларни таъминлашга лаёқатсиз бўлган корхона.

Инфратузилма– товар ишлаб чиқариш шартларини таъминловчи ишлаб чиқариш ва ноишлаб чиқариш тармоқлари комплекси: йўллар, алоқа, транспорт, маориф, соғлиқни сақлаш.

Ишлаб чиқариш – маълум даврда алоҳида ҳўжалик юритувчи субъектлар тармоқлар ва иқтисодий секторлар томонидан ишлаб чиқарилган товар ва хизматлар қиймати.

Ишлаб чиқариш инфратузилмаси – ишлаб чиқаришнинг ривожланиши учун ташқи шарт-шароитларни таъминловчи тармоқлар мажмуи бўлиб, ўз ичига темир ва автомобиль йўллари, электр, газ ва сув таъминоти, алоқа коммуникациялари, омбор ҳўжалиги ва бошқаларни олади.

Иш билан банд бўлган жами аҳоли – ишчи кучи (иктисодий фаол аҳоли)нинг ижтимоий ишлаб чиқаришда банд бўлган қисми.

Ишлаб чиқаришни модернизациялаш – ишлаб чиқаришни замонавий технологиялар билан жиҳозлаш, уни маънавий жиҳатдан янгилаш, таркибий жиҳатдан техник ва технологик қайта тузиш каби чора-тадбирларни ўз ичига олувчи жараён. Ишлаб чиқаришни модернизациялашнинг асосий йўналиш ва воситалари бўлиб қуйидагилар ҳисобланади: корхоналардан эскирган асбоб-ускуналарни чиқариб; замонавий техника ва технологиялар билан алмаштириш; маҳаллий ресурслар асосида ишлаб чиқаришга инновацион технологияларни жорий этиш; ишлаб чиқарилаётган маҳсулот ассортиментини кенгайтириш; ишлаб чиқариш харажатларини пасайтириш ва ресурсларни тежаш; сифатни бошқариш ва сертификатлаш тизимини жорий этиш; чиқитсиз ва экологик тоза технологияларни жорий этиш ва бошқалар.

Ишсизлик – иқтисодий жиҳатдан актив (фаол) аҳолининг бир қисми ўз кучини қўллай олмай «ортиқча» бўлиб, меҳнат захираси армияси бўлиб қолиш ҳодисаси.

Кичик корхона – кичик бизнес субъектларининг бир тури бўлиб, мамлакатимизда амалдаги қонунчиликка кўрасаноат ишлаб чиқаришнинг айрим тармоқларида (масалан, енгил ва озиқ-овқат саноати, металлга ишлов бериш ва асбобсозлик саноати ва ҳ.к.) 100 кишигача, айримларида (масалан, машинасозлик, металлургия, ёқилғи-энергетика саноати ва бошқаларда) 50 кишигача, хизмат кўрсатиш соҳасида 25 кишигача ишловчи корхоналар кичик корхона ҳисобланади.

Меҳнат бозори – меҳнатга қобилиятли аҳолининг иш билан банд бўлган ва банд бўлмаган қисмлари ва иш берувчилар ўртасидаги муносабатларни ҳамда уларнинг шахсий манфаатларини ҳисобга олувчи шартномалар асосида ишчи кучи харид қилиш - сотишни амалга оширувчи, шунингдек, унга бўлган талаб ва таклиф ўртасидаги нисбатларни бевосита тартибга солувчи, бозор иқтисодиётининг мураккаб, кўп аспекти, ўсувчи ва очиқ ижтимоий-иқтисодий тизимчасидир.

Методология -методлар, уларни қўллаш, мантикий фикр юритишни англатади. У, ўз навбатида, турли даражадаги методлар туркумидан ташкил топади. Методологиянинг энг юқори поғонасида фалсафий, диалектик дунёқараш, масалан, қарама-қаршиликлар кураши, икорни инкор, миқдор ўзгаришларни сифат ўзгаришларга ўтиш қонунлари туради.

Енгил саноат — ижтимоий ишлаб чиқаришнинг иккинчи булими таркибига кирадиган ва асосан оммавий истеъмол буюмлари ишлаб чиқарадиган саноат тармоқлари мажмуи («Б» группаси). Енгил саноатнинг асосий тармоқлари: ногазлама. зигнр. тола, жун. ипак-шойи. жут. тнқувчилик. трикотаж, кун-тери, пойабзал. муйна. мебель, атторлик саноатлари.

Жаҳон бозори — дунёдаги барча мамлакатлар миллий бозорлари мажмуи. Торрок маънода — айрим мамлакатлар ўртасида халқаро меҳнат тақсимот асосида ва ишлаб чиқариш воситалари тараққиёти негизида вужудга келган савдо муносабатлари.

Эркин индустриал - иқтисодий зона – мамлакат ҳудудининг хорижий мамлакатлар томонидан турли шакллардаги ҳамкорликдаги тадбиркорлик билан шуғулланишлари учун руҳсат этилган қисми. Мазкур зоналарда маҳсус имтиёзли шарт-шароитлар, жумладан, имтиёзли солиқлар, божхона тўловлари, ижара, виза олиш, валюта айирбошлаш, меҳнатга ёллашнинг қулай тартиблари белгиланган бўлади.

Макроиқтисодий кўрсаткичлар – мамлакат яхлит иқтисодиёти даражасидаги ижтимоий-иқтисодий жараён ва ҳодисаларни ўлчаш ва баҳолаш имкониятини берувчи кўрсаткичлар. Масалан, ялпи ички маҳсулот, миллий даромад, иқтисодий ўсиш, ишсизлик, инфляция даражаси ва бошқалар.

Кооперация алоқалари – турли соҳа ишлаб чиқариш тармоқларида маълум маҳсулотни тайёрлаш бўйича узоқ муддатли алоқаларни ўрнатиш.

Конурбация(*лот - кон* - билан, биргаліқда ва *орбс* -шахар)-бир-бирига яқин жойлашган ва иқтисодий жиҳатдан боглик бир группа шаҳарлар.

Кон саноати— фойдали хазил-малар конларини разведка хилиш, хазиб чихариш ва бойитиш билан боглих ишлаб чихаришлар комплекси.

Корхоналарни техник қайта қуроллантириш – алоҳида ишлаб чиқариш турларини замонавий талабларга асосан янги техника ва технологияларни киритиш, ишлаб чиқариш жараёнларини механизациялаштириш ва автоматлаштириш, эскирган қурилма ва усқунларни янгилаш ва алмаштириш, ишлаб чиқариш тузилмаси ва ташкил этилишини яхшилаш йўли билан, корхонанинг техник даражасини ошириш бўйича чора-тадбирлар мажмуаси. У ишлаб чиқариш интенсивлигини кучайтириш, ишлаб чиқариш қувватларини ошириш ва ишлаб чиқарилаётган маҳсулотлар сифатини яхшилашга йўналтирилган бўлади.

Коридор, йулак-1. бирон-бир давлат территориясининг бошқаларга қаршли территорияларни кесиб утадиган ва бирор жойга, мас, денгиз соҳилига чиқиш учун шу давлатга йул берадиган камбар қисми; **2.** бирон-бир территориянинг илгари бошқаларга қаршли булган, шу мамла-катни унинг порти билан боглаб турадиган камбар полосаси

Корхонанинг инновацион салоҳияти – корхонанинг янгиликларни жорий қилиш ёрдамида бозор шароитларида фаолиятнинг самарадорлигини ошириш мақсадида корхонанинг ўзига хос хусусиятлари билан белгиланадиган ривожланиш қобилияти. Корхонанинг инновацион салоҳиятининг ички инновация жараёнидаги барча босқичларнинг (ижтимоий меҳнат ва ресурсларнинг сарф меъёрлари асосида) бир маромда кечишига имкон беради.

Кичик корхона – кичик бизнес субъектларининг бир тури бўлиб, мамлакатимизда амалдаги қонунчиликка кўрасаноат ишлаб чиқаришнинг айрим тармоқларида (масалан, енгил ва озиқ-овқат саноати, металлга ишлов бериш ва асбобсозлик саноати ва ҳ.к.) 100 кишигача, айримларида (масалан, машинасозлик, металлургия, ёқилғи-энергетика саноати ва бошқаларда) 50 кишигача, хизмат кўрсатиш соҳасида 25 кишигача ишловчи корхоналар кичик корхона ҳисобланади.

Кичик бизнес субъектлари – корхона кўлами, ишлаб чиқариш ҳажми, ишловчилар сони, молиявий маблағлари миқдори ва бошқалар жиҳатидан имкониятлари чекланган ишлаб чиқарувчи субъектлар. Республикаимизда кичик бизнес субъектлари тоифасига яқка тартибдаги тадбиркорлар, микрофирмалар ва кичик корхоналар киради.

Касаначилик – йирик саноат корхоналари билан тузилган шартнома асосида уй шароитида маҳсулот ишлаб чиқариш ёки хизмат кўрсатиш.

Ялпи ички маҳсулот – бир йил мобайнида мамлакат ичида ишлаб чиқарилган барча тайёр товарлар ва кўрсатилган хизматларнинг пул кўринишдаги қиймати

Ташқи савдо – бир мамлакатнинг бошқа мамлакатлар билан савдоси.

Технопарк – ўз ҳудудида кичик инновацион корхоналарни яратиш ва ривожлантириш орқали илмий салоҳиятдан фойдаланиш ва ишлаб чиқилган технологияларни тижоратлаштириш мақсадида ташкил этилувчи тузилма.

Халқаро транзит - хорижий юкларни жўнатиш ва қабул қилиб олиш пунктлари берилган мамлакат ҳудудидан ташқарида бўлиши шартида ташилишидир. Агар товарлар божхона омборига жойлаштирилмасдан ташилса бевосита халқаро транзит, божхона омборидан фойдаланилса – билвосита халқаро транзит ҳисобланади.

Хизмат кўрсатиш соҳаси – ижтимоий ишлаб чиқаришнинг моддий-буюмлашган кўринишга эга бўлмаган истеъмол қийматларини яратишга йўналтирилган соҳалари. У ўз ичига моддий хизматлар кўрсатиш (транспорт, алоқа, савдо, маиший хизмат ва бошқалар) ҳамда номоддий хизматлар кўрсатиш (хуқуқий маслаҳатлар бериш, ўқитиш, малака ошириш ва бошқалар)ни олади.

2. 2. 2. Amaliy mashg'ulotlar ishlanmalari va tavsiyalar

O'ZBEKISTON XALQ TA'LIMI VAZIRLIGI
JIZZAX DAVLAT PEDAGOGIKA INSTITUTI

Kafedra mudiri

“Tasdiqlayman”

g.f.n. Q. Hakimov

TABIATSHUNOSLIK VA GEOGRAFIYA FAKULTETI
GEOGRAFIYA VA UNI O'QITISH METODIKASI KAFEDRASI.

HUDUDIIY ISHLAB CHIQRISH MAJMUALARIFANIDAN

Amaliy mashg'ulotlar

Tuzuvchi: o'qituvchi S.A.Haydarova

JIZZAX

Amaliy mashg'ulot -№1 (2soat)

Mavzu: Ishlab chiqarish tarmoqlarining uyg'unlik xususiyatlari.

Ishning maqsadi: Ishlab chiqarish tarmoqlarining shakllanishi va ularning o'zaro bog'liq rivojlanishi haqida tushunchalar hosil qilish.

Kerakli jihozlar: Ma'ruzalar matni, dunyo atlas, rasmlar, diagrammalar.

Ishni bajarish tartibi:

1. Ishlab chiqarish tarmoqlari haqida tushuncha bering .
2. Ishlab chiqarish tarmoqlarining shakllanishiga ta'sir ko'rsatuvchi tabiiy va iqtisodiy-ijtimoiy omillari haqida ma'lumot bering.
3. Ishlab chiqarish tarmoqlarining o'zaro aloqadorligini sxematik tarzda ifodalang.
4. Ishlab chiqarish tarmoqlari uyg'un rivojlangan mamlakatlarni kartada ko'rsating va izohlang.

ADABIYOTLAR

1. I. A. Karimov "Yuksak ma'naviyat yyengilmas kuch" T. "O'zbekiston" 2008 y.
2. Dunyo mamlakatlari. Ma'lumotnoma. T. 2006 y.
3. Asanov A., Nabixonov M., Safarov I. «O'zbekistonning iqtisodiy va ijtimoiy geografiyasi». Toshkent, O'qituvchi, 1994.
4. Soliev A., Maxamadaliyev R. «Iqtisodiy geografiya asoslari». Toshkent, Universitet, 1996.
5. Soliev A., Safarov I. «Iqtisodiy va siyosiy geografiya asoslari». Toshkent, Universitet, 2003.
6. Kurboniyozov R. «Qishloq xo'jaligi iqtisodiyoti asoslari». Toshkent-1995.
7. Jaxon mamlakatlari uchun atlas.
8. www.ziyonet.uz
9. www.nuu.uz
10. www.connect.uz
11. www.gov.uz
12. Internet sayt: [www. WGEO. ru](http://www.WGEO.ru) [www. geografiya. ru](http://www.geografiya.ru)
13. V. P. Maksakovskiy "Ekonomicheskaya i sotsial'naya geografiya mira" M. "Prosveteniye" 2009
14. A. E. Fromberg «Ekonomicheskaya i sotsial'naya geografiya» M. «Ekzamen» 2011 g.
15. YU. G. Saushkin. «Vvedenie ekonomicheskuyu geografiyu» Moskva.

Amaliy mashg'ulot -№2 (2 soat)

Mavzu: Tabiat va inson o'zaro munosabatlarining rivojlanishi va uning tarixiy-ijtimoiy manzarasi.

Ishning maqsadi: Kishilik jamiyatining taraqqiyoti va moddiy ishlab chiqarish jarayonining rivojlanishi, inson omilining ahamiyati haqida tasavvur hosil qilish.

Kerakli jihozlar: Ma'ruzalar matni, dunyo siyosiy kartasi, dunyo atlas, sxemalar.

Ishni bajarish tartibi:

1. Kishilik jamiyati taraqqiyoti bosqichlari haqida ma'lumot bering.
2. Moddiy ishlab chiqarishning rivojlanishiga ta'sir ko'rsatuvchi omillar haqida so'zlab bering
3. Tabiat va inson xo'jalik faoliyatining o'zaro ta'sirini tarixiy bosqichlar bo'yicha sxematik ifodalang.

4. Ishlab chiqarish tarmoqlari rivojlanish markazlarini yozuvsiz xaritada tasvirlang.

ADABIYOTLAR

1. I. A. Karimov “Yuksak ma’naviyat yyengilmas kuch” T. “O’zbekiston” 2008 y.
2. Dunyo mamlakatlari. Ma’lumotnoma. T. 2006 y.
3. Asanov A., Nabixonov M., Safarov I. «O’zbekistonning iqtisodiy va ijtimoiy geografiyasi». Toshkent, O’qituvchi, 1994.
4. Soliev A., Maxamadaliev R. «Iqtisodiy geografiya asoslari». Toshkent, Universitet, 1996.
5. Soliev A., Safarov I. «Iqtisodiy va siyosiy geografiya asoslari». Toshkent, Universitet, 2003.
6. Kurbonniyozov R. «Qishloq xo’jaligi iqtisodiyoti asoslari». Toshkent-1995.
7. Jaxon mamlakatlari uchun atlas.
8. www.ziyonet.uz
9. www.nuu.uz
10. www.connect.uz
11. www.gov.uz
12. Internet sayt: www.WGEO.ru www.geografiya.ru
13. V. P. Maksakovskiy “Ekonomicheskaya i sotsial’naya geografiya mira” M. “Prosveteniye” 2009
14. A. E. Fromberg «Ekonomicheskaya i sotsial’naya geografiya» M. «Ekzamen» 2011 g.
15. YU. G. Saushkin. «Vvedenie ekonomicheskuyu geografiyu» Moskva.

Amaliy mashg’ulot -№3 (2soat)

Mavzu: Ishlab chiqarish tarmoqlari turlari va asoslari.

Ishning maqsadi: Ishlab chiqarish tarmoqlari turlari va ularning faoliyati haqida tushuncha hosil qilish.

Kerakli jihozlar: Ma’ruzalar matni, dunyo siyosiy kartasi, dunyo atlas, sxemalar.

Ishni bajarish tartibi:

1. Moddiy ishlab chiqarish tarmoqlarining turlari va ularning faoliyati haqida ma’lumot bering.
2. Ishlab chiqarish tarmoqlarining hududiy rivojlanish va joylashuv omillari haqida tushuncha bering.
3. Ishlab chiqarish tarmoqlarining moddiy manbalari va mahsulotlari haqida ma’lumot bering.
4. Duno yozuvsiz xaritasida ishlab chiqarish tarmoqlarining asosiy markazlarini tasvirlang.

ADABIYOTLAR

1. I. A. Karimov “Yuksak ma’naviyat yyengilmas kuch” T. “O’zbekiston” 2008 y.
2. Dunyo mamlakatlari. Ma’lumotnoma. T. 2006 y.
3. Asanov A., Nabixonov M., Safarov I. «O’zbekistonning iqtisodiy va ijtimoiy geografiyasi». Toshkent, O’qituvchi, 1994.
4. Soliev A., Maxamadaliev R. «Iqtisodiy geografiya asoslari». Toshkent, Universitet, 1996.
5. Soliev A., Safarov I. «Iqtisodiy va siyosiy geografiya asoslari». Toshkent, Universitet, 2003.
6. Kurbonniyozov R. «Qishloq xo’jaligi iqtisodiyoti asoslari». Toshkent-1995.
7. Jaxon mamlakatlari uchun atlas.
8. www.ziyonet.uz
9. www.nuu.uz
10. www.connect.uz
11. www.gov.uz
12. Internet sayt: www.WGEO.ru www.geografiya.ru
13. V. P. Maksakovskiy “Ekonomicheskaya i sotsial’naya geografiya mira” M. “Prosveteniye” 2009
14. A. E. Fromberg «Ekonomicheskaya i sotsial’naya geografiya» M. «Ekzamen» 2011 g.
15. YU. G. Saushkin. «Vvedenie ekonomicheskuyu geografiyu» Moskva.

Amaliy mashg’ulot -№ 4 (2soat)

Mavzu: : Sanoat haqida tushuncha. Sanoat tarmoqlarining shakllanish qonuniyatlari.

Ishning maqsadi: Talabalarda sanoat va uning hududiy rivojlanish qonuniyatlari haqida tasavvur hosil qilish.

Kerakli jihozlar: Ma’ruzalar matni, dunyo sanoat kartasi, dunyo atlas, dunyo yozuvsiz kartasi.

Ishni bajarish tartibi:

1. Sanoat va uning tarixiy-ijtimoiy rivojlanishi haqida ma'lumot bering.
2. Sanoatning rivojlanish omillari haqida so'zlab bering va sxematik tarzda ifodalang.
3. Sanoat tarmoqlari, ularning o'zaro bog'liqligi haqida tushuncha bering.
4. Dunyo yozuvsiz xaritasida yirik sanoat markazlarini tasvirlang.

ADABIYOTLAR

1. I. A. Karimov "Yuksak ma'naviyat yyengilmas kuch" T. "O'zbekiston" 2008 y.
2. Dunyo mamlakatlari. Ma'lumotnoma. T. 2006 y.
3. Asanov A., Nabixonov M., Safarov I. «O'zbekistonning iqtisodiy va ijtimoiy geografiyasi». Toshkent, O'qituvchi, 1994.
4. Soliev A., Maxamadaliyev R. «Iqtisodiy geografiya asoslari». Toshkent, Universitet, 1996.
5. Soliev A., Safarov I. «Iqtisodiy va siyosiy geografiya asoslari». Toshkent, Universitet, 2003.
6. Kurbonniyozov R. «Qishloq xo'jaligi iqtisodiyoti asoslari». Toshkent-1995.
7. Jaxon mamlakatlari uchun atlas.
8. www.ziyonet.uz
9. www.nuu.uz
10. www.connect.uz
11. www.gov.uz
12. Internet sayt: www.WGEO.ru www.geografiya.ru
13. V. P. Maksakovskiy "Ekonomicheskaya i sotsial'naya geografiya mira" M. "Prosveteniye" 2009
14. A. E. Fromberg «Ekonomicheskaya i sotsial'naya geografiya» M. «Ekzamen» 2011 g.
15. YU. G. Saushkin. «Vvedenie ekonomicheskuyu geografiyu» Moskva.

Amaliy mashg'ulot -№5 (2soat)

Mavzu: Yoqilg'i – energetika majmui.

Ishning maqsadi: Talabalarda yoqilg'I – energetika majmui, uning hududiy shakllanishi haqida tushuncha hosil qilish.

Kerakli jihozlar: Ma'ruzalar matni, dunyo sanoat kartasi, dunyo atlas, dunyo yozuvsiz kartasi.

Ishni bajarish tartibi:

1. Yoqilgi-energetika majmui haqida tushuncha bering.
2. Yoqilg'i xom-ashyolari va ularni qazib olish, foydalanish jarayoni haqida ma'lumot bering.
3. Elektroenergetika olish jarayoni va manbalari haqida ma'lumot bering.
4. Dunyo yozuvsiz xaritasida yoqilg'I konlari va elektronergiya markazlarini tasvirlang.

ADABIYOTLAR

1. I. A. Karimov "Yuksak ma'naviyat yyengilmas kuch" T. "O'zbekiston" 2008 y.
2. Dunyo mamlakatlari. Ma'lumotnoma. T. 2006 y.
3. Asanov A., Nabixonov M., Safarov I. «O'zbekistonning iqtisodiy va ijtimoiy geografiyasi». Toshkent, O'qituvchi, 1994.
4. Soliev A., Maxamadaliyev R. «Iqtisodiy geografiya asoslari». Toshkent, Universitet, 1996.
5. Soliev A., Safarov I. «Iqtisodiy va siyosiy geografiya asoslari». Toshkent, Universitet, 2003.
6. Kurbonniyozov R. «Qishloq xo'jaligi iqtisodiyoti asoslari». Toshkent-1995.
7. Jaxon mamlakatlari uchun atlas.
8. www.ziyonet.uz
9. www.nuu.uz
10. www.connect.uz
11. www.gov.uz
12. Internet sayt: www.WGEO.ru www.geografiya.ru
13. V. P. Maksakovskiy "Ekonomicheskaya i sotsial'naya geografiya mira" M. "Prosveteniye" 2009
14. A. E. Fromberg «Ekonomicheskaya i sotsial'naya geografiya» M. «Ekzamen» 2011 g.
15. YU. G. Saushkin. «Vvedenie ekonomicheskuyu geografiyu» Moskva.

Amaliy mashg'ulot -№6 (2soat)

Mavzu: Metallurgiya majmui (Qora metallurgiya).

Ishning maqsadi: Talabalarda metallurgiya majmui, uning shakllanishi, jaxon xo'jaligidagi ahamiyati haqida tushuncha hosil qilish.

Kerakli jihozlar: Ma'ruzalar matni, dunyo siyosiy kartasi, dunyo atlas, dunyo yozuvsiz kartasi.

Ishni bajarish tartibi:

1. Metallurgiya va uning jamiyat taraqqiyotidagi o'rni haqida umumiy tushuncha bering.
2. Metallurgiya majmui tarkibi, hududiy shakllanish omillari haqida ma'lumot bering.
3. Qora metallurgiya xom-ashyosi, ishlab chiqarish tarkibi va jarayoni, mahsulotlari haqidagi bilimlaringiz asosida sxema va jadval tuzing.
4. Dunyo yozuvsiz xaritasida qora metall zahira konlari va ushbu tarmoq bo'yicha yetakchi davlatlarni tasvirlang.

ADABIYOTLAR

1. I. A. Karimov "Yuksak ma'naviyat yyengilmas kuch" T. "O'zbekiston" 2008 y.
2. Dunyo mamlakatlari. Ma'lumotnoma. T. 2006 y.
3. Asanov A., Nabixonov M., Safarov I. «O'zbekistonning iqtisodiy va ijtimoiy geografiyasi». Toshkent, O'qituvchi, 1994.
4. Soliev A., Maxamadaliyev R. «Iqtisodiy geografiya asoslari». Toshkent, Universitet, 1996.
5. Soliev A., Safarov I. «Iqtisodiy va siyosiy geografiya asoslari». Toshkent, Universitet, 2003.
6. Kurbonniyozov R. «Qishloq xo'jaligi iqtisodiyoti asoslari». Toshkent-1995.
7. Jaxon mamlakatlari uchun atlas.
8. www.ziyonet.uz
9. www.nuu.uz
10. www.connect.uz
11. www.gov.uz
12. Internet sayt: www.WGEO.ru www.geografiya.ru
13. V. P. Maksakovskiy "Ekonomicheskaya i sotsial'naya geografiya mira" M. "Prosveteniye" 2009
14. A. E. Fromberg «Ekonomicheskaya i sotsial'naya geografiya» M. «Ekzamen» 2011 g.
15. YU. G. Saushkin. «Vvedenie ekonomicheskuyu geografiyu» Moskva.

Amaliy mashg'ulot -№7 (2soat)

Mavzu: Metallurgiya majmui (Rangdor metallurgiya).

Ishning maqsadi: Talabalarda metallurgiya majmui, uning shakllanishi, jaxon xo'jaligidagi ahamiyati haqida tushuncha hosil qilish.

Kerakli jihozlar: Ma'ruzalar matni, dunyo siyosiy kartasi, dunyo atlas, dunyo yozuvsiz kartasi.

Ishni bajarish tartibi:

1. Rangdor metall turlari va ularning ahamiyati haqida tushuncha bering.
2. Rangdor metallarni ishlab chiqarish jarayoni va bosqichlari, mahsulot turlari haqidagi bilimlaringiz asosida sxema va jadval tuzing.
3. Dunyo yozuvsiz xaritasida rangdor metallar zahira konlari va ushbu tarmoq bo'yicha yetakchi davlatlarni tasvirlang.

ADABIYOTLAR

1. I. A. Karimov "Yuksak ma'naviyat yyengilmas kuch" T. "O'zbekiston" 2008 y.
2. Dunyo mamlakatlari. Ma'lumotnoma. T. 2006 y.
3. Asanov A., Nabixonov M., Safarov I. «O'zbekistonning iqtisodiy va ijtimoiy geografiyasi». Toshkent, O'qituvchi, 1994.
4. Soliev A., Maxamadaliyev R. «Iqtisodiy geografiya asoslari». Toshkent, Universitet, 1996.
5. Soliev A., Safarov I. «Iqtisodiy va siyosiy geografiya asoslari». Toshkent, Universitet, 2003.
6. Kurbonniyozov R. «Qishloq xo'jaligi iqtisodiyoti asoslari». Toshkent-1995.
7. Jaxon mamlakatlari uchun atlas.
8. www.ziyonet.uz
9. www.nuu.uz
10. www.connect.uz
11. www.gov.uz

12. Internet sayt: [www. WGEO. ru](http://www.WGEO.ru) [www. geografiya. ru](http://www.geografiya.ru)
13. V. P. Maksakovskiy “Ekonomicheskaya i sotsialnaya geografiya mira” M. “Prosvechenie” 2009
14. A. E. Fromberg «Ekonomicheskaya i sotsialnaya geografiya» M. «Ekzamen» 2011 g.
15. YU. G. Saushkin. «Vvedenie ekonomicheskuyu geografiyu» Moskva.

Amaliy mashg'ulot -№8 (2soat)

Mavzu: Mashinasozlik majmui.

Ishning maqsadi: Talabalarda mashinasozlik majmui, uning shakllanishi, jaxon xo'jaligidagi ahamiyati haqida tushuncha hosil qilish.

Kerakli jihozlar: Ma'ruzalar matni, dunyo siyosiy kartasi, dunyo atlas, dunyo yozuvsiz kartasi.

Ishni bajarish tartibi:

1. Mashinasozlik, uning rivojlanish bosqichlari va jamiyat taraqqiyotidagi ahamiyati haqida ma'lumot bering.
2. Mashinasozlik majmui tarkibi, hududiy rivojlanish xususiatlari haqidagi bilimlaringiz asosida sxema tuzing.
3. Mashinasozlik sanoati mahsulotlarining takomillashuviga ta'sir etuvchi omillar haqida ma'lumot bering.

ADABIYOTLAR

1. I. A. Karimov “Yuksak ma'naviyat yyengilmas kuch” T. “O'zbekiston” 2008 y.
2. Dunyo mamlakatlari. Ma'lumotnoma. T. 2006 y.
3. Asanov A., Nabixonov M., Safarov I. «O'zbekistonning iqtisodiy va ijtimoiy geografiyasi». Toshkent, O'qituvchi, 1994.
4. Soliev A., Maxamadaliev R. «Iqtisodiy geografiya asoslari». Toshkent, Universitet, 1996.
5. Soliev A., Safarov I. «Iqtisodiy va siyosiy geografiya asoslari». Toshkent, Universitet, 2003.
6. Kurbonniyozov R. «Qishloq xo'jaligi iqtisodiyoti asoslari». Toshkent-1995.
7. Jaxon mamlakatlari uchun atlas.
8. www.ziyonet.uz
9. www.nuu.uz
10. www.connect.uz
11. www.gov.uz
12. Internet sayt: [www. WGEO. ru](http://www.WGEO.ru) [www. geografiya. ru](http://www.geografiya.ru)
13. V. P. Maksakovskiy “Ekonomicheskaya i sotsialnaya geografiya mira” M. “Prosvechenie” 2009
14. A. E. Fromberg «Ekonomicheskaya i sotsialnaya geografiya» M. «Ekzamen» 2011 g.
15. YU. G. Saushkin. «Vvedenie ekonomicheskuyu geografiyu» Moskva.

**2. 2. 3JN ON YAN bo'yicha ballar taqsimoti va topshiriqlar mazmuni,
baholash mezonlari ON YaN savolnomalari**

**A. QODIRIY NOMLI JIZZAX DAVLAT PEDAGOGIKA
INSTITUTI**

TABIATSHUNOSLIK VA GEOGRAFIYA FAKULTETI

**GEOGRAFIYA VA UNI O'QITISH METODIKASI
KAFEDRASI**

“Tasdiqlayman”
Kafedra mudiri
_____g.f.n. Q. Hakimov

**“HUDUDIIY ISHLAB CHIQRISH MAJMUALARI” FANIDAN
TALABALARNI BAHOLASH REYTING
MEZONLARI**

Tuzuvchi: o'qituvchi S.A.Haydarova

JIZZAX

FANGA AJRATILGAN AUDITORIYA SOATLARI MIQDORI

Ma'ruza	Amaliy mashg'ulot	Mustaqil ta'lim	Reyting	Jami
16	16	24	30	86

Kurs bo'yicha talabalarni baholash reyting mezonlari

Joriy nazorat

Oraliq nazorat

Maksimal	56%	71%	86%	Maksimal	56%	71%	86%
40 ball SHundan:	22.4	28.4	34.4	30 ball SHundan:	16.8	21.3	25.8
Amaliy mashg'ulotlarda: 24 ball	13.4	17.0	20.6	YOzma ishda: 30 ball	16.8	21.3	25.8
Mustaqil ta'limda: 16 ball	8.9	11.3	13.7				

Har bir amaliy mashg'ulot uchun:

maksimal	56%	71%	86%
3	1.6	2.1	2.5

Oraliq nazorat yozma ishlari uchun reyting mezonlari:

Oraliq nazorat yozma ishi

Maksimal	55%	71%	86%
30 ball	16.8	21.3	25.8

O‘ZBEKISTON XALQ TA’LIMI VAZIRLIGI
JIZZAX DAVLAT PEDAGOGIKA INSTITUTI

“Tasdiqlayman”
Kafedra mudiri
_____g.f.n. Q. Hakimov

TABIATSHUNOSLIK VA GEOGRAFIYAFAKULTETI
GEOGRAFIYA VA UNI O‘QITISH METODIKASI KAFEDRASI.
“HUDUDIIY ISHLAB CHIQRISH MAJMUALARI” FANIDAN

TEST VARIANTLARI

Tuzuvchi: o‘qituvchi S.A.Haydarova

JIZZAX

Худудий мажмуаларининг назарий асослари фанидан тест саволлари

Аҳоли тушунчасини кўпроқ қайси соҳалар ўрганади ?	социология, психология, биология	аҳоли географияси, ижтимоий-иқтисодий география, тарих	тарих, этнография, аҳоли географияси	аҳоли географияси, иқтисодиёт, тиббиёт
Меҳнат ресурслари неча хил назар билан қараш мумкин ?	*миқдор ва сифат	банд ва ишсиз	вақтинча ишсиз	малакали ва олий тоифали
Иқтисодиётнинг қайси тармоқларида миқдор жиҳатдан кўпроқ аҳоли банд бўлиши мумкин ?	аниқ машинасозлик	радио техника воситалари ишлаб чиқариш	саноат ва қишлоқ хўжалиги	приборсозлик
Асосий ўринни сифат кўрсаткичлари эгаллайдиган «Илм талаб» тармоқларни белгиланг	приборсозлик, радио, ҳисоблаш машиналари, компьютер	аниқ машинасозлик, флешкалар, пахта тозалаш	машинасозлик, самолётсозлик	Орзиқ овқат, кашлоқ хўжалиги, пахта тозалаш
Аҳоли зичлиги бу –	жами аҳолини ҳудуднинг ер майдонига нисбати	ер майдоннинг жами аҳолига нисбати	жами аҳолининг ҳудуднинг ер майдонига кўрсатмаси	ер майдоннинг жами аҳолига кўпайтмаси
Аҳоли зичлигини аниқлашнинг қандай кўринишлари мавжуд ?	иммиграция ва эмиграция	импорт ва экспорт	нетто ва брутто	аҳоли ва майдони
Айни пайтда Ўзбекистон аҳолиси зичлиги сизнингча қанча ?	1 км ² 78 киши	1 км ² 158 киши	1 км ² 7 киши	1 км ² 58 киши
«Демографик сиғим» тушунчасини фанга олим ким киритган ?	А.А. Баранский	П.П. Семенов-Тяньшанский	Р.Ердавлетов	К.Лёш
«Демографик сиғим» қандай олимлар орқали аниқланади ?	ер, сув, ўш ўринлари, дағм олиш масканлари	туғилиш ва ўлим	никоҳ ва ажралиш	Кўчиб кетганлар ва кетганалар
Жаҳондаги деомгарфик сиғими юқори бўлган давлатларни	Россия, Хитой, Қозоғистон	Қозоғистон, Монголия, АҚШ	АҚШ, Германия, Австрали я	Япония, Бельгия, Исроил, Нидерландия,

белгиланг				Германия
Малактимиздаги «Демографик сизими юкори вилятлар қайсилар ?	Андижон, Фарғона, Тошкент	Андижон, Фарғона, Навоий	Андижон, Наманган, Бухоро	Фарғона, Наманган, Тошкент
Республикамик аҳолиси жихатдан қайси мамлакатлардан кейинги ўринни эгаллайди ?	Россия ва Қозоғистон	Қозоғистон ва Украина	Беларуссия ва Болгария	Россия ва Украина
Мамлакатлардан йирик геодемографик мажмуаларни Аниқланг	Тошкент-Чирчиқ, Фарғона, Мирзачўл	Тошкент-Чирчиқ, Фарғона, Зарафшон, Хоразм	Хоразм, Фарғона, +уйи Амударё	Жанубий минтақа, Фарғона, Зарафшон
Ўзбекистон аҳолининг неча фоизи қишлоқларда истиқомат қилади ?	50%	73%	69%	64%
Транспорт йўллари харитада қандай усул билан кўрсатилади ?	ареалсимон	нуктасимон	чизиклар усулида	ранглар усулида
Қишлоқ хўжалиги харитада қандай усул билан кўрсатилади ?	нуктасимон	ареалсимон	чизиклар усулида	ранглар усулида
Саноат харитада қандай усул билан кўрсатилади ?	нуктасимон	ареалсимон	ранглар усули	чизиклар усули
Темир йўл транспорти қандай ҳудудларда бунёд этилди ?	йирик шаҳарлар атрофида	кичик шаҳар ва қишлоқларда	тоғ-кон, оғир саноат, пахта саноати, қишлоқ хўжалиги	электр энергетика, хизмат кўрсатиш соҳалари, туризм
Саноат тармоқлари қандай мезонлар асосида ажратилади ?	тоғ-кон ишчи кучи	меҳнат ресурслари ва истеъмолчи, транспорт	қишлоқ хўжалиги ва чорвачилик	хом ашё, истеъмолчи, технологик жараён
Саноат неча асосий тармоққа бўлинади ?	6 та	3 та	4 та	2 та
Қора ва рангли металлургия ҳамда ёқилғи энергетика саноатининг тармоққа мансуб ?	оғир саноатга	енгил саноатга	металлургия саноати	қайта ишлаш саноатига
Қуйидаги саноат тармоқлари ичидан қадимийларини аниқланг	машинасозлик, озиқ-овқат саноати	енгил, озиқ-овқат ва металл қайта ишлаш	ёғочни қайта ишлаш, кимё	металлни қайта ишлаш
Қуйидаги саноат тармоқларидан нисбатан «янгироқларини» аниқланг	машинасозлик, озиқ-овқат	енгил саноат, озиқ-овқат ва металл қайта ишлаш	машинасозлик, электр энергетика ва кимё	металлни қайта ишлаш, озиқ-овқат, кимё
Саноат корхоналарини жойлаштиришга	хом ашё, ёқилғи, энергетика, истеъмол, ишчи	иктисодий географик ўрин, транспорт, табиий шароит	табиий шароит, завод ва корхоналар, бозор	транспорт, малакали мутахассисла

таъсир кўрсатувчи омилларни аниқланг	кучи		иқтисодиёти	р, экология
Кўмир, нефть, газ куйидаги ёйси саноат тамоғининг хом ашёс ихисобланади ?	электр-энергетика саноати	тоғ-кон саноати	ёқилғи саноати	индустрия саноати
ГЭСлар (СЭС) лар асосан қандай ҳудудларда қурилади ?	текисликларда	чўлларда	тоғларда	тоғ, тоғолди ҳудудларда
Ишлаб чиқаришни ҳудудий таркиби нималардан иборат ?	саноат маркази, технологиялар	саноат маркази, саноат тугуни, саноат парклари, технологиялар	ихтисослашув, мужассамлашув	саноат маркази, кооперация
Ишлаб чиқаришни ижтимоий ташкил қилиш шакллари	ихтисослашув, кооперация, комбинация, қишлоқ хўжалиги	кооперация, комбинация, мужассамлашув	транспорт, аҳоли, электр энергия	ихтисослашув, мужассамлашув, кооперация, комбинатлашув
ЭИМ ларни ташкил қилишда асосий омилларни белгиланг ?	иқтисодий географик ўрни, инфраструктура, транспорт, солиқ, божхона соҳасидаги энгилликлар, имтиёзлар	иқтисодий географик ўрни, банк тизими, транспорт	иқтисодий географик ўрни, меҳнат ресурслари	меҳнат ресурслари, хом ашё, транспорт, қишлоқ хўжалиги
ХМГ га таъсир этувчи омилларни аниқланг ?	иқтисодий географик ўрни, транспорт, хом ашё, меҳнат ресурслари	меҳнат ресурслари, инфраструктура, бозор иқтисодиёти омили	табiiй шароит ва қазилма бойликлар, аҳоли ва меҳнат ресурслари, транспорт	табiiй шароит ва қазилма бойликлар, аҳоли ва меҳнат ресурслари, транспорт, ижтимоий инфраструктура, экологик вазият, иқтисодий географик ўрни, бозор манфаатлари ва х.к.
Мамлакатнинг «берик» ривожланиши деганда нимани тушунасиз ?	импортсиз ривожланиши	экспортсиз ривожланиши	экспорт ва импортсиз ривожланиши	ХИЧМларсиз ривожланиши
Саноат парки деб нимага айтилади?	йўл, ер ости ва устки қурилмалари, электр узатувчи шаҳобчалари, турар жой, маиший хизмат кўрсатиш объектлари мавжуд бўлган жойлар саноат парклари	ХИЧМ лари жойлашган жойлар саноат парклари дейилади	транспорт тугунлари мавжуд бўлган ҳудудлар саноат парклари дейилади	маиший хизмат кўрсатиш соҳалари мажмуа ҳолида жойлашган ҳудудлар саноат

	дейилади			парклар дейилади
И.Тюнен ғоясининг асосий моҳияти нимадан иборат?	саноатни худудий ташкилэтиш	маиший хизмат кўрсатиш сохалари мажмуа ҳолида шаҳарларда жойлаштириш	қишлоқ хўжалигини шаҳар атрофида жойлаштириш тизимини яратади	гўшт-сут саноати корхоналарини и шаҳарларда жойлаштириш тизимини яратади
«Иқтисодий макон» тушунчасини фанга биринчи бўлиб ким киритган?	А.Вебер	И.Тюнен	Ф.Ратцел	А.Смит
«Саноат штандорти» ғоясининг муаллифи ким?	А.Вебер	И.Тюнен	Ф.Ратцел	А.Смит
«Ўсиш қутблари ва ривожланиш марказлари» ғоясининг муаллифи ким?	А.Лёш	И.Тюнен	Ф.Перру	А.Вебер
ГЭСлар қурилган жойларда қандай саноат тармоқларини ривожлантириш мумкин?	қурилиш, пахта тозалаш, ёғочни қайта ишлаш	ўрмон, ёғочни қайта ишлаш ва целлюлоза қоғоз	целлюлоза қоғоз, қурилиш, енгил саноат	овчилик ўрмон, пахта тозалаш
Электр энергия ишлаб чиқариш станцияларини қайси бири саноат корхоналарини буг билан таъминлайди.	ИЭМлар	АЭСлар	ГЭСлар	АЭСлар
Ўзбекистонда нефтни қайта ишлаш заводлари қайси вилоятларда жойлашган?	Қашқадарё ва Тошкент	Фарғона ва Қашқадарё	Бухоро ва Фарғона	Наманган ва Бухоро
Макроиқтисодий тизимнинг асосий тармоқларини аниқланг	саноат, қишлоқ хўжалиги, транспорт	қишлоқ хўжалиги, меҳнат ресурслари	саноат, хом ашё, транспорт	истеъмолчи, ишчи кучи, транспорт
Ўзбекистонда цемент ишлаб чиқарадиган худудларни аниқланг	Охангарон, Тошкент, Бухоро, Қувасой	Навоий, Қува, Бухоро, Тошкент	Бекобод, Қува, Ангрен, Бухоро	Ангрен, Қувасой, Охангарон, Бекобод
Арзон электр манбаини белгиланг	АЭС	АИЭС	ГЭС	ИИЭМ
Навоий тоғ кон ва металлургия заводини жойлашувидаги етакчи омилни аниқланг	хом ашё	электр энергетика	транспорт	меҳнат ресурслари
Жанубий Африка мамлакатларида аҳоли ўртасида ўлимни кескин	урушлар	парранда гриппи	эбола вируси	ОИТС (СПИД)

ошиб боришига нимага сабаб бўлмоқда ?				
Худуди жиҳатдан жаҳондаги энг катта мамлакатни белгиланг	Қозоғистон	АҚШ	Россия	Австралия
«ҲМ нинг назарий асослари» фанининг тадқиқот объектини аниқланг	эркин иқтисодий маконлар	саноат корхоналари	худудий мажмуалар	муҳассамлаш ув, иқтисослашу в, кооперация, комбинация
Марказий Осиё шаҳарларидан энг кўп аҳолига эга бўлганини аниқланг	Тошкент	Бишкек	Остона	Ашхабад
Метални қайта ишлаш заводи жойлашган шаҳарни аниқланг	Олмалиқ	Навоий	Бекобод	Охангарон
Чорвоқ сув омборидан қандай мақсадда фойдаланади ?	Қишлоқ хўжалигида	энергия олиш мақсадида	целюлоза -қоғоз саноатида	балиқ етиштиришда
Қуйидаги саноат марказларининг қайси бирида машинасозлик алоҳида аҳамиятга эга ?	Бухоро	Асака	Қоровулбозор	Олмалик
Қуйидаги саноат марказларидан қайси бири энгил саноат маҳсулотларини ишлаб чиқ-аришга иқтисослашган ?	Бухоро	Асака	Қоровулбозор	Олмалик
Қишлоқ хўжалигини асосий тармоқларини белгиланг	пахтачилик ва пиллачилик	чорвачилик ва пахтачилик	чорвачилик ва деҳқончилик	деҳқончилик ва паррандачили к
Мамлакатдан ва бахорикор (лалми) жеҳқончилик қилинадиган худудларни аниқланг	Тошкент, Наманган, Фарғона	Бухоро, Самарқанд, Андижон В. Жиззах, Хоразм, Тошкент	Жиззах, +ашқадарё, Сурхондарё	Жиззах, Қашқадарё, самарқанд, Сурхондарё
Деҳқончилик учун етақчи омилни кўрсатинг	техника ва минерал ўғитлар	сув, ер ва иқлим	меҳнат ресурслари	сув ва ер
Сут ва сут-гўшт чорвачилиги қандай шароитда боқилади ?	иссиқ бўлмаган, ёғин сочин етарли, мўтадил районларда	дашт, чўл ва чала чўлларда	тоғ ва адирлардаги яйловларда	барчаси тўғри
«Бройлер» нима ?	зотдор паррандичилик	эчкичилик	чорвачилик	чўчкачилик
Аҳолига хизмат	номоддий	саноат тармоқлари	транспорт	алоқа

кўрсатиш соҳаларига нималар киради?	неъматлар ярамайдиган соҳалар		воситалари	
«Фордизм» нима ?	автомобил тури	махсулотни бир хил конвеер усулида ишлаб чиқариш	кўп турдаги махсулот ишлаб чиқариш	кора рангли автомобиллар ишлаб чиқариш
Рангли металлургияни жойлаштиришдаги етакчи омилни кўрсатинг	хом ашё ва электр энергия	электр энергия ва ишчи кучи	транспорт ва табиий шароит	хом ашё ва электр энергия
Енгил саноатни жойлаштиришдаги етакчи омилни белгилаб	истеъмолчи, электр энергетика, технология	технология, ишчи кучи, табиий шароит	хом ашё, ишчи кучи, истеъмолчи	ишчи кучи, истеъмолчи, технология
Ўзбекистондаги сувга бўлган эҳтиёжни қайси дарёлар таъминлайди ?	Қорадарё, Нанай	Амударё, Зарафшон	Чорвоқ, Сирдарё	Сирдарё, Амударё
Мамлакатнинг қайси вилоятларидан кўмир қазиб олинади ?	Андижон, Хоразм	Бухоро, Навоий	Тошкент, Сурхондарё	Жиззах, Наманган
Ўзбекистон МДХда олтин қазиб олиш бўйича нечанчи ўринда туради ?	Қозғистон, кейин 3-ўринда	Россиядан кейин 2-ўринда	Украинадан кейин 2-ўринда	Биринчи ўринда
Муборак газни қайта ишлаш заводи, қайси вилоятда жойлашган ?	*Қашқадарё	Сурхондарё	Бухоро	Навоий
ХИЧКнинг моҳиятини аниқланг	маълум бир ҳудудда кохоналарнинг ғуж жойлашуви	маълум бир ҳудудда йирик шаҳарларнинг вужудгакелиши	ҳудуднинг табиий ижтимоий-иқтисодий шарт шароитлари асосида корхоналар ва аҳоли пунктларининг уй-жой ривожланиши	ишлаб чиқариш ташкил этиш шакли
Ишлаб чиқаришни ижтимоий ташкил этиш шаклини топинг	муассамлашув	ихтисослашув	кооперация	барчаси
ХИЧК ғоясининг муаллифи ким ?	Хорев Б.С.	Исаченко А.Г.	Колосовский Н.Н.	Ракитников А.Н.
«Кооперация» тушунчасининг моҳиятини аниқланг	муайян бир махсулот яратиш мақсадида турли ишлаб чиқариш корхоналарининг ҳамкорлиги	йирик корхонанинг бир ҳудудда бошқа корхоналар билан ўзаро йиғиндиси	қишлоқ хўжалиги хом ашёсининг қайта ишлаш	ижтимоий соҳаларнинг уйғунлашуви
«Жойлаштириш» деганда нималар тушунилади ?	корхоналарнинг ҳудудий ташкил этилиши	ҳудудлар бўйича кохоналар, муассасаларни	ишлаб чиқариш корхоналарини жойлаштириш	ҳудудда ижтимоий соҳаларни ривожлантириш
Қуйидагилардан қайси бирини «ХИЧК» деб аташ	Ангрен-Олмалик саноати райони	Сирдарё вилояти	Челак шаҳри	Саноат корхоналарини ўзаро

мумкин ?				алоқаси
«Агломерация» деб нимага айтилади ?	йирик корхоналарни ўзаро яқин жойлашуви	йирик шаҳар атрофида йўлдош шаҳарларни вужудга келиши	шаҳарлар ва қишлоқлар	шаҳарларни тез ўсиши
Худудий ташкил этиш нима ?	муайян бир худудда корхона ва муассасаларнинг жойлашуви ва ва ўзаро алоқадорлиги	машинасозлик заводларини истеъмолсига яқин жойлаштириш	корхоналарни оқилона ташкил этиш	корхоналарни қулай жойлаштириш
Мамлакат транспорт тизимида транспортнинг қайси тури яхши ривожланмаган.	Ҳаво транспорти	Темир йўл транспорти	Сув транспорти	Автомобил транспорти
Дин географиясидаги худудий мажмуаларни аниқланг	Макка ва Мадина, Бухорои Шариф	Мозори Шариф, Венеция	Ватикан, Париж	Макка ва Мадина, Боғдод
Темир йўллар ёқаларида қандай корхоналар жойлаштирилади ?	Пахта тозалаш, озиқ-овқат, химия.	Электр энергетика, қурилиш, озиқ-овқат	Пахта тозалаш, консерва, нефтьни қайта ишлаш, металлургия.	Машинасозлик, ёқилғи, қурилиш
Республикадаги икки марказли агломерацияларни кўрсатинг.	Термиз-Денов, Бухоро-Когон.	Асака-Андижон, Қарши-Шахрисабз	Хива-Урганч, Самарқанд – Каттақўрғон	Фарғона-Марғилон, Ангрен-Олмалиқ
Экологик ҳолати эътиборга олинмасдан барпо этилган шаҳарни белгиланг	Янгиер	Ангрен	Бекобод	Чирчиқ
Қуйидаги қайси саноат корхоналари экологияга салбий таъсир кўрсатади ?	қурилиш саноати	озиқ овқат саноати	кимё саноати	машинасозлик
Экологик вазияти энг оғир бўлган шаҳарни кўрсатинг.	Чирчиқ	Олмалиқ	Охангарон	Бекобод
Ўзбекистондаги йирик кимё саноати марказларини аниқланг.	Бекобод, Тошкент, Навоий, Бухоро	Урганч, Фарғона, Янгиер, Тошкент	Самарқанд, Бухоро, Тошкент	Чирчиқ, Олмалиқ, Навоий, Фарғона
Қуйидагилардан экологик хавфи кам бўлган саноат тармоқларини кўрсатинг.	кимё саноати	целлюлоза қоғоз	электр энергеика	машинасозлик
Қишлоқ хўжалигининг экологияга кўрсатган салбий таъсирини қайси худудларда кузатиш мумкин.	Мирзачўл, Қарши ва Орол бўйида	Қорақум ва Қизилқумда	Янгиер ва Жиззахда	Андижон ва Олмалиқда
Қишлоқ хўжалигига инвестиция киритиш нима учун суст кечади?	Минерал ўғитлар ва техника воситаларини камлиги учун	Кўп ишлар асосан қўл меҳнати орқали бажарилиши учун	Хосилдорликнинг мавсумийлиги ва табиий ҳодисалар сабабли	Хусусий ерларнинг камлиги учун

Таълим, фан ва маданият марказини белгиланг.	Бухоро	Самарқанд	Фарғона	Тошкент
Иқтисодий ижтимоий географияда «Брутто» нимани англатади ?	Оғирликни	фоизни	ишлаб чиқариш хажмни	зичликни
Мамлакатда аҳоли зичлиги ўта юқори вилоятни кўрсатинг.	Фарғона	Самарқанд	Тошкент	Андижон

O‘ZBEKISTON XALQ TA’LIMI VAZIRLIGI

JIZZAX DAVLAT PEDAGOGIKA INSTITUTI

“Tasdiqlayman”

Kafedra mudiri

_____g.f.n. Q. Hakimov

TABIATSHUNOSLIK VA GEOGRAFIYAFAKULTETI

GEOGRAFIYA VA UNI O‘QITISH METODIKASI KAFEDRASI.

“HUDUDIIY ISHLAB CHIQRISH MAJMUALARI” FANIDAN

Yan SAVOLLARI VARIANTLARI

JIZZAX

“Tasdiqlayman”

Kafedra mudiri _____ g.f.n. Q. Hakimov

Hududiy ishlab chiqarish majmualari fanidan yakuniy nazorat uchun savollar

1. Шахарларнинг ишлаб чиқаришни ҳудудий ташкил этилишида қандай ўрни бор?
2. Ишлаб чиқариш мужассамлашуви ва шаҳарлар ривожланиши орасидаги алоқадорликни Ўзбекистон мисолида тушунтириб беринг.
3. Мамлакат ёки иқтисодий район ҳўжалигини шаҳарлар орқали қандай таърифлаш мумкин?
4. Шаҳарлар жойланишига таъсир этувчи омиллар қайсилар?
5. Шаҳар агломерацияларининг ҳудудий мажмуалар эканлигини изоҳлаб беринг.
6. Ҳудудий меҳнат тақсимоти нима?
7. Бозор иқтисодиёти шароитида ҳудудий меҳнат тақсимоти қандай амалга оширилади?
8. Ҳудудий меҳнат тақсимотининг иқтисодий районлаштириш билан қандай алоқаси мавжуд?
9. Ўзингиз яшаётган вилоятнинг республика меҳнат тақсимотидаги ўрнини таърифлаб беринг.
10. Бозор иқтисодиётининг асосий белги ва шартлари нималардан иборат?
11. Бозор муносабатлари ишлаб чиқаришни ривожлантириш ва жойлаштиришга қандай таъсир кўрсатади?
12. Аҳолига хизмат кўрсатиш соҳаларининг асосий моҳияти ва мақсади нимадан иборат?
13. Бу соҳаларнинг қайсилари стационар ҳолатда амалга оширилади?
14. АХКСни жойлаштиришга қайси омиллар таъсир этади?
15. Хизмат кўрсатиш соҳаларининг ҳудудий мажмуа ва тизими, марказий ўринларини ўз вилоятингиз мисолида тушунтириб беринг.
16. Инфратузилма деганда нимани тушунаси?
17. Аҳоли жойлашуви ва ишлаб чиқаришни ҳудудий ташкил этиш ўртасида қандай алоқадорлик мавжуд?
18. Аҳоли жойлашувига таъсир этувчи омилларни ўзингизнинг вилоятингиз мисолида тушунтириб беринг.
19. Аҳоли зичлиги қандай ҳисобланади?
20. Демографик сиғим, аҳолининг нисбий ва мутлоқ ортиқчилиги нима?
21. Геодемографик мажмуалар қандай шаклланади?
22. Транспортнинг асосий вазифалари нималардан иборат?
23. Транспортнинг бошқа ҳўжалик тармоқлари билан алоқасини тушунтириб беринг.
24. Табiiй, ижтимоий-иқтисодий ва сиёсий-географик омиллар транспорт тўри ва тизимини жойлашувига қандай таъсир кўрсатади?
25. Ўзингиз яшаётган вилоятда транспортнинг қайси турлари яхши ривожланган?
26. Транспорт мажмуаларига мисоллар келтиринг.
27. «Қишлоқ ҳўжалиги» тушунчасини изоҳлаб беринг.
28. Қишлоқ ҳўжалигининг ўзига хос хусусиятлари нималардан иборат?
29. Қишлоқ ҳўжалигининг ҳудудий ташкил этиш шакллари қандай ва улар ушбу тармоқ иқтисодиётига қай даражада таъсир кўрсатади?
30. Қишлоқ ҳўжалигида фан-техника тараққиётининг аҳамияти нималарда ўз аксини топади?
31. Бозор иқтисодиётининг қишлоқ ҳўжалиги ривожланиши ва жойланишига таъсирини тушунтириб беринг.
32. Саноат тармоғи нима ва у қайси белгилар асосида ажратилади?
33. Хом ашё, меҳнаталаб, илмталаб саноат корхоналарининг жойланиш хусусиятлари қайсилар?
34. Ўзингиз яшаётган ҳудуд саноат корхоналарининг жойланишини асослаб беринг.
35. Автомобилсозлик ва нефтни қайта ишлаш заводлари нима учун айнан Асака ва Қоровулбозор шаҳарларида қурилган?

36. Хом ашё ишлатилиши миқдори билан экология, ишчи кучи омили билан фан-техника тараққиёти ўртасида қандай алоқадорлик мавжуд?
37. Худудий ишлаб чиқариш мажмуалари нима ва унинг асосчиси ким?
38. Нима сабабдан худудий ишлаб чиқариш мажмуалари иқтисодий жиҳатдан самарали ҳисобланади?
39. Худудий ишлаб чиқариш мажмуалари ва энергия ишлаб чиқариш цикллари ўртасидаги фарқ нимадан иборат?
40. Нима учун собиқ Иттифоқ даврида худудий ишлаб чиқариш мажмуалари ғояси яхши натижаларни бермади?
41. Республикамизда вужудга келаётган худудий ишлаб чиқариш мажмуаларини таърифлаб беринг.
42. Жойланиш, жойлаштириш, худудий ташкил этиш ўртасида қандай фарқ бор?
43. «И.Тюнен халқалари» нима?
44. А.Вебернинг «Саноат штандорти» ҳақида нималарни биласиз?
45. В.Кристаллер ва А.Лёш илмий ғоялари моҳиятини тушунтириб беринг.
46. Янгиликлар давр ва худудга қандай тарқалади?

A. Qodiriy nomli JDPI

TABIATSHUNOSLIK VA GEOGRAFIYA FAKULTETI

GEOGRAFIYA VA UNI O‘QITISH METODIKASI KAFEDRASI

“Tasdiqlayman”

Kafedra mudiri

_____g.f.n. Q. Hakimov

HUDUDIY ISHLAB CHIQRISH MAJMUALARIFANIDAN ORALIQ NAZORAT UCHUN SAVOLLAR VARIANTLARI

Tuzuvchi: o‘qituvchi S.A.Haydarova

JIZZAX

1 – ВАРИАНТ

1. Худудий мажмуалар ва урбанизация.
2. Сиёсий географияда худудий мажмуалар.
3. Ижтимоий ва ишлаб чиқариш инфратузилмаси нима?

2 – ВАРИАНТ

1. Худудий мажмуалар ривожланишининг экологик муаммолари
2. Н.Н.Колосовскийнинг энергия ишлаб чиқариш циклари назарияси
3. Модернизация нима, Ўзбекистондаги ўзгаришлар?

2 – ВАРИАНТ

1. Худудий меҳнат тақсимоти ва ихтисослашув.
2. Саноатнинг худудий ташкил қилиш хусусиятлари ва унга таъсир қилувчи омиллар.
3. Комбинация нима ?

3 – ВАРИАНТ

1. Қишлоқ хўжалиги тармоқларининг жойлашуви ва агромажмуалар.
2. А.Вебернинг саноат шгандорти назарияси
3. Кооперация нима?

4 – ВАРИАНТ

- Тюненнинг қишлоқ хўжалик тармоқларини жойлаштириш назарияси.
Ноишлаб чиқариш (социал) соҳаларида худудий мажмуалар.
Ихтисослашув нима?

5 – ВАРИАНТ

1. Аҳоли жойлашуви ва геодемографик мажмуалар.
2. Транспортни жойлаштириш ва транспорт тугунлари
3. Концентрация нима?

2.2.4. Mustaqil ishlarni bajarish bo‘yicha metodik tavsiyanomalar

A. Qodiriy nomli JDPI

TABIATSHUNOSLIK VA GEOGRAFIYA FAKULTETI

GEOGRAFIYA VA UNI O‘QITISH METODIKASI KAFEDRASI

“ Tasdiqlayman”

Kafedra mudiri

_____g.f.n. Q. Hakimov

HUDUDIIY ISHLAB CHIQRISH MAJMUALARI FANIDAN
MUSTAQIL ISHLAR MAVZULARI VA ULARNI BAJARISH
BO‘YICHA METODIK TAVSIYALAR

JIZZAX

MUSTAQIL ISH

Mustaqil ishlar talabalarning ma’ruza darslarida tinglaydigan va amaliy mashg’ulotlarda bajaradigan nazariy bilimlari va amaliy malakalariga qo‘shimcha ravishda bajarishlari uchun beriladi. Mustaqil ishlarni bajarishda talabalar mustaqil ravishda manba, ma’lumotlar, tahlil natijalarib internet va matbuot, televideniya xabarlaridan foydalanib, muayyan mavzularni turli shakllarda topshiradilar. Bunda topshiriqlar seminar, referat hamda, og’zaki topshirishlari maqsadga muvofiq topiladi. Topshiriq shakllari mavzular ko‘lami, ahamiyati va ilmiyligi hisobga olingan holda tavsiya etiladi. Mustaqil ishlarni bajarish orqali talabalar nazariy bilimlarni to‘plash tahlil qilish va mustaqil fikrlash malakasini mustahkamlaydilar.

Mustaqil ishlarning og’zaki shaklda topshirilishi talabalarda o‘z fikrlarini va bilimlarini bayon qila bilish malakasini oshiradi, so‘z boyligini kengaytiradi, nutq madaniyatni shakllantirishga yordam beradi.

Seminar shaklidagi topshiriqlar talabalarning yig‘ilgan ma’lumotlar tahlilini yozma bayon qilish malakasini, manbalar ustida ishlash, kerakli ma’lumotlarni ajrata bilish ko‘nikmalarini shakllantiradi.

Referat shaklidagi topshiriqlar talabalarda muayyan mavzu bo‘yicha ilmiy fikrlash, bayon qilish, yozma nutqni shakllantirish malakasini oshirishga yordam beradi.

Har xil ko‘rinishdagi topshiriqlarni bajarishda ma’lum qoidalarga amal qilish talab etiladi. Xususan yozma shakldagi topshiriqlarda ishni izchil, tartib bilan, tushunarli qilib yozish, muammolarni va ularning echimlarini ko‘rsatish, chizmalar va xaritalar bilan to‘ldirish maqsadga muvofiqdir.

Mustaqil ishlarni bajarish ko‘rsatilgan muddat ichida, ya’ni semestr davomida bajariladi. Mustaqil ishlarni baholash joriy va oraliq baholashga mushtarak olib boriladi. Mustaqil ishlar topshiriqlarining ballari joriy va oraliq ballarga qo‘shiladi.

1	Mustaqil ish mavzulari	soati	Topshirish shakli	adabiyotlar	Nazorat shakli
1	Энергия ишлаб чиқариш цикллари.	5	Реферат	1,2,3,4,5,6,7	Ж,н
2	Ривожланган мамлакатлар иқтисодиётида ҳудудий мажмуалар	5	Реферат	1,2,3,4,5,6,7	Ж,н
3	Саноат тармоғи ҳақида тушунча.	5	Реферат	1,2,3,4,5,6,7	Ж,н
4	Саноатнинг ҳудудий ташкил қилиш хусусиятлари ва унга таъсир қилувчи омиллар.	5	Реферат	1,2,3,4,5,6,7	Ж,н
5.	Оғир саноат тармоқларини жойлаштириш.	5	Реферат	1,2,3,4,5,6,7	Ж,н
6	Енгил ва озиқ-овқат саноати корхоналарини жойлаштириш.	5	Реферат	1,2,3,4,5,6,7	Ж,н
	Jami	30	Реферат	1,2,3,4,5,6,7	Ж,н
	Maksimal ball				

FOYDALANILADIGAN ADABIYOTLAR

MUSTAQIL ISHLARNI BAJARISH USLUBI

OG'ZAKI TOPSHIRIQLARNI BAJARISH

Og'zaki topshiriqlar talabalarga tavsiya etilgan adabiyotlar va o'zlari mustaqil ravishda topgan ma'lumotlarini o'qib, o'rganib ulami og'zaki bayon qilish, mavzuda ko'rsatilgan mas'alalarni tahlil qilish, asoslash, mavzu bo'yicha o'z fikrlarini bildirish orqali topshiriladi. Bunda talabanning mavzu bo'yicha qanchalik tushunchaga egaligi, ma'lumot va adabiyotlardan qay darajada foydalana olganligi, nutqi, termin va atamalarni o'z o'mida ishlata olishi, fanning asosiy qonuniyatlarini mavzuga tatbiq qila olishi kuzatiladi. Mustaqil ishlarni baholash DTS talablariga moslashtirilgan.

Mavzular.

1-mavzu. Ishlab chiqarish tarmoqlarining shakllanishiga ta'sir etuvchi tabiiy omillar

Mavzuda ko'riladigan masalalar bayoni.

1. Moddiy ishlab chiqarish haqida tushuncha
2. Ishlab chiqarish tarmoqlari.
3. Tarmoqlarning rivojlanish hududlari.
4. Tabiiy resurslar va ulardan foydalanish

Foydalaniladigan adabiyotlar

1. I. A. Karimov "Yuksak ma'naviyat yengilmas kuch" T. "O'zbekiston" 2008 y.
2. Dunyo mamlakatlari. Ma'lumotnoma. T. 2006 y.
3. Asanov A., Nabixonov M., Safarov I. «O'zbekistonning iqtisodiy va ijtimoiy geografiyasi». Toshkent, O'qituvchi, 1994.
4. Soliev A., Maxamadaliev R. «Iqtisodiy geografiya asoslari». Toshkent, Universitet, 1996.
5. Soliev A., Safarov I. «Iqtisodiy va siyosiy geografiya asoslari». Toshkent, Universitet, 2003.
6. Kurbonniyozov R. «Qishloq xo'jaligi iqtisodiyoti asoslari». Toshkent-1995.
7. Jaxon mamlakatlari uchun atlas.
8. www.ziyonet.uz
9. www.nuu.uz
10. www.connect.uz
11. www.gov.uz
12. Internet sayt: www.WGEO.ru
www.geografiya.ru
13. В. П. Максаковский "Экономическая и социальная география мира" М. "Просвещение" 2009 г.
14. А. Э. Фромберг «Экономическая и социальная география» М. «Экзамен» 2011 г.
15. Ю. Г. Саушкин. «Введение экономическую географию» Москва.

2-mavzu. Energiya ishlab chiqarish izchilligi

Mavzuda ko'riladigan masalalar bayoni.

1. Demografiya haqida tushuncha.
2. demografik jrayonlar haqida tushuncha.
3. Demografik jarayonlarga ta'sir etuvchi omillar.
4. demografik strukturalar va ularning demografik jarayonlarga ta'siri.
5. Demografik strukturalar va jarayonlarning hududiy tavsifi.

Foydalaniladigan adabiyotlar

16. I. A. Karimov "Yuksak ma'naviyat yengilmas kuch" T. "O'zbekiston" 2008 y.
17. Dunyo mamlakatlari. Ma'lumotnoma. T. 2006 y.

18. Asanov A., Nabixonov M., Safarov I. «O'zbekistonning iqtisodiy va ijtimoiy geografiyasi». Toshkent, O'qituvchi, 1994.
19. Soliev A., Maxamadaliyev R. «Iqtisodiy geografiya asoslari». Toshkent, Universitet, 1996.
20. Soliev A., Safarov I. «Iqtisodiy va siyosiy geografiya asoslari». Toshkent, Universitet, 2003.
21. Kurbonniyozov R. «Qishloq xo'jaligi iqtisodiyoti asoslari». Toshkent-1995.
22. Jaxon mamlakatlari uchun atlas.
23. www.ziyonet.uz
24. www.nuu.uz
25. www.connect.uz
26. www.gov.uz
27. Internet sayt: www.WGEO.ru
www.geografiya.ru
28. В. П. Максаковский “Экономическая и социальная география мира” М. “Просвещение” 2009 г.
29. А. Э. Фромберг «Экономическая и социальная география» М. «Экзамен» 2011 г.
30. Ю. Г. Саушкин. «Введение экономическую географию» Москва.

3-mavzu. Qishloq xo'jaligi va tabiat.

Mavzuda ko'riladigan masalalar bayoni.

1. Dunyo mamlakatlarida oilaning demografik va ijtimoiy mezonlari.
2. Oila mezonlari va vazifalari.
3. Oilaning aholi rivojlanishidagi ahamiyati.
4. Uy xo'jaligi va uning hududiy geografik farqlari.
5. Oilaning demografik strukturalarga ta'siri.

Foydalaniladigan adabiyotlar

31. I. A. Karimov “Yuksak ma'naviyat yengilmas kuch” T. “O'zbekiston” 2008 y.
32. Dunyo mamlakatlari. Ma'lumotnoma. T. 2006 y.
33. Asanov A., Nabixonov M., Safarov I. «O'zbekistonning iqtisodiy va ijtimoiy geografiyasi». Toshkent, O'qituvchi, 1994.
34. Soliev A., Maxamadaliyev R. «Iqtisodiy geografiya asoslari». Toshkent, Universitet, 1996.
35. Soliev A., Safarov I. «Iqtisodiy va siyosiy geografiya asoslari». Toshkent, Universitet, 2003.
36. Kurbonniyozov R. «Qishloq xo'jaligi iqtisodiyoti asoslari». Toshkent-1995.
37. Jaxon mamlakatlari uchun atlas.
38. www.ziyonet.uz
39. www.nuu.uz
40. www.connect.uz
41. www.gov.uz
42. Internet sayt: www.WGEO.ru
www.geografiya.ru
43. В. П. Максаковский “Экономическая и социальная география мира” М. “Просвещение” 2009 г.
44. А. Э. Фромберг «Экономическая и социальная география» М. «Экзамен» 2011 г.
45. Ю. Г. Саушкин. «Введение экономическую географию» Москва.

SEMINAR TOPSHIRIQLARNI BAJARISH

Seminar mashg'ulotlar mavzulari mustaqil ishlarda nazariy bilimlarni yanada chuqurlashtirish va yozma bayon qilish orqali talabalarda yozma nutqni rivojlantirishni maqsad qiladi. Bu topshiriqlarni bajarishda talabalar ko'rsatilgan adabiyotlar va manbalarning mavzuga mos ma'lumotlari asosida yozma ish bajaradilar. Seminar

topshiriqlar uchun alohida daftar tutiladi va barcha seminar topshiriqlari shu daftarga ketma-ket yoziladi. Bu topshiriqlarni bajarishda talabalar manbalardan mustaqil foydalana olish, mavzuning dolzarb tomonlarini belgilay olishlari va ma'lumotlarni yozma ravishda tahlil va bayon qila olishlari kuzatiladi. Talabalar seminar mavzularini o'zlari tuzgan rejaları asosida bajaradilar. Mustaqil ishlarni baholash DTS talablariga moslashtirilgan.

1-mavzu. Ishlab chiqarishning rivojlanishiga ta'sir etuvchi iqtisodiy va ijtimoiy omillar

Reja:

1. Demografik statistika haqida tushuncha.
2. Demografik jarayonlar va aholi takror barpo bo'lishi.
3. Aholining demografik rivojlanishiga ta'sir etuvchi omillar.
4. Aholi demografik rivojlanishini hududiy tahlil qilish

Foydalaniladigan adabiyotlar

1. Karimov I.A. "Yuksak ma'naviyat yengilmas kuch" T. "O'zbekiston" 2008 y.
2. Soliev A., Maxamadaliev R. «Iqtisodiy geografiya asoslari». Toshkent, Universitet, 1996.
3. Soliev A., Safarov I. «Iqtisodiy va siyosiy geografiya asoslari». Toshkent, Universitet, 2003.
4. Jaxon mamlakatlari uchun atlas.
5. www.ziyonet.uz
6. www.nuu.uz
7. www.connect.uz
8. www.gov.uz
 1. Internet sayt: www.WGEO.ru. www.geografiya.ru
9. В. П. Максаковский "Экономическая и социальная география мира" М. "Просвещение" 2009 г.
10. А. Э. Фромберг «Экономическая и социальная география» М. «Экзамен» 2011 г.
11. Ю. Г. Саушкин. «Введение экономическую географию» Москва.

2-mavzu. Metallurgiya yo'nalishlari va ularning mahsulotlari.

Reja:

1. Demografik jarayonlarning umumiy tavsifi.
2. Demografik strukturalar.
3. Tug'ilish, o'lim va tabiiy o'sish koeffitsientlari.
4. Aholi takror barpo bo'lish koeffitsientlari.

Foydalaniladigan adabiyotlar

12. Karimov I.A. "Yuksak ma'naviyat yengilmas kuch" T. "O'zbekiston" 2008 y.
13. Soliev A., Maxamadaliev R. «Iqtisodiy geografiya asoslari». Toshkent, Universitet, 1996.
14. Soliev A., Safarov I. «Iqtisodiy va siyosiy geografiya asoslari». Toshkent, Universitet, 2003.
15. Jaxon mamlakatlari uchun atlas.
16. www.ziyonet.uz
17. www.nuu.uz
18. www.connect.uz
19. www.gov.uz
 1. Internet sayt: www.WGEO.ru. www.geografiya.ru
20. В. П. Максаковский "Экономическая и социальная география мира" М. "Просвещение" 2009 г.
21. А. Э. Фромберг «Экономическая и социальная география» М. «Экзамен» 2011 г.
22. Ю. Г. Саушкин. «Введение экономическую географию» Москва.

3-mavzu. Mashinasozlik yo'nalishlari

1. Aholi takror barpo bo'lish turlarining hududiy tahlili.

2. Aholi takror barpo bo'lishi va tabiiy o'sishga ta'sir ko'rsatuvchi omillar.
3. Dunyo mamlakatlarida aholi tabiiy o'sishi.
4. Aholi tabiiy o'sishi va uni geografik bashorat qilish.

Foydalaniladigan adabiyotlar

23. Karimov I.A. "YUksak ma'naviyat yengilmas kuch" T. "O'zbekiston" 2008 y.
24. Soliev A., Maxamadaliev R. «Iqtisodiy geografiya asoslari». Toshkent, Universitet, 1996.
25. Soliev A., Safarov I. «Iqtisodiy va siyosiy geografiya asoslari». Toshkent, Universitet, 2003.
26. Jaxon mamlakatlari uchun atlas.
27. www.ziyonet.uz
28. www.nuu.uz
29. www.connect.uz
30. www.gov.uz
1. Internet sayt: www.WGEO.ru. www.geografiya.ru
31. В. П. Максаковский "Экономическая и социальная география мира" М. "Просвещение" 2009 г.
32. А. Э. Фромберг «Экономическая и социальная география» М. «Экзамен» 2011 г.
33. Ю. Г. Саушкин. «Введение экономическую географию» Москва.

4- mavzu. Kimyo sanoati mahsulotlari va ularni ishlab chiqarish jarayoni.

Reja:

1. Aholi tabiiy o'sishining sabab va oqibatlari.
2. Dunyo aholisining ko'payishi haqidagi bashoratlar.
3. Aholiga tegishli muammolar tavsifi.
4. Dunyo mamlakatlarida aholi sonining o'sishi.
5. Aholi sonini tartibga solish yoki demografik siyosat tushunchasi.

Foydalaniladigan adabiyotlar

34. Karimov I.A. "YUksak ma'naviyat yengilmas kuch" T. "O'zbekiston" 2008 y.
35. Soliev A., Maxamadaliev R. «Iqtisodiy geografiya asoslari». Toshkent, Universitet, 1996.
36. Soliev A., Safarov I. «Iqtisodiy va siyosiy geografiya asoslari». Toshkent, Universitet, 2003.
37. Jaxon mamlakatlari uchun atlas.
38. www.ziyonet.uz
39. www.nuu.uz
40. www.connect.uz
41. www.gov.uz
1. Internet sayt: www.WGEO.ru. www.geografiya.ru
42. В. П. Максаковский "Экономическая и социальная география мира" М. "Просвещение" 2009 г.
43. А. Э. Фромберг «Экономическая и социальная география» М. «Экзамен» 2011 г.
44. Ю. Г. Саушкин. «Введение экономическую географию» Москва.

5-mavzu. Eng yangi sanoat tarmoqlarining rivojlanish omillari.

Reja:

1. Migratsion harakatlarning yuzaga kelish sabablari.
2. Dunyo aholisining tarixiy davrlardagi migratsion harakati.
3. Migratsion harakatlarning dunyo aholis rivojlanishiga ta'siri.

4. Dunyo aholisining zamonaviy migratsiya harakatlari va sabablari.
5. Migratsion harakatlarning hududiy xususiyatlari.

Foydalaniladigan adabiyotlar

45. Karimov I.A. “Yuksak ma’naviyat yengilmas kuch” T. “O’zbekiston” 2008 y.
46. Soliev A., Maxamadaliev R. «Iqtisodiy geografiya asoslari». Toshkent, Universitet, 1996.
47. Soliev A., Safarov I. «Iqtisodiy va siyosiy geografiya asoslari». Toshkent, Universitet, 2003.
48. Jaxon mamlakatlari uchun atlas.
49. www.ziyonet.uz
50. www.nuu.uz
51. www.connect.uz
52. www.gov.uz
1. Internet sayt: www.WGEO.ru. www.geografiya.ru
53. В. П. Максаковский “Экономическая и социальная география мира” М. “Просвещение” 2009 г.
54. А. Э. Фромберг «Экономическая и социальная география» М. «Экзамен» 2011 г.
55. Ю. Г. Саушкин. «Введение экономическую географию» Москва.

6- mavzu. Dunyo transporti geografiyasi

Reja:

1. Dunyo aholisining ijtimoiy rivojlanishiga ta’sir ko’rsatuvchi omillar.
2. Demografik jarayonlarning hududiy farqlari va sabablari.
3. Dunyo mamlakatlarida aholi siyosati.
4. Aholi siyosatini tashkil qilish.

Foydalaniladigan adabiyotlar

56. Karimov I.A. “Yuksak ma’naviyat yengilmas kuch” T. “O’zbekiston” 2008 y.
57. Soliev A., Maxamadaliev R. «Iqtisodiy geografiya asoslari». Toshkent, Universitet, 1996.
58. Soliev A., Safarov I. «Iqtisodiy va siyosiy geografiya asoslari». Toshkent, Universitet, 2003.
59. Jaxon mamlakatlari uchun atlas.
60. www.ziyonet.uz
61. www.nuu.uz
62. www.connect.uz
63. www.gov.uz
1. Internet sayt: www.WGEO.ru. www.geografiya.ru
64. В. П. Максаковский “Экономическая и социальная география мира” М. “Просвещение” 2009 г.
65. А. Э. Фромберг «Экономическая и социальная география» М. «Экзамен» 2011 г.
66. Ю. Г. Саушкин. «Введение экономическую географию» Москва.

MUSTAQIL TA’LIMDA REFERAT YOZISH BO’YICHA USLUBIY TAVSIYALAR.

Mustaqil ish mavzulari bo’yicha referat yozish muayyan mavzularga asoslanadi. Bu mavzular o’z mazmuni va ko’lami bo’yicha keng mulohaza va ma’lumotlar tahlili, shuningdek mustaqil fikrlashni hamda munosabatni talab etadi. Referat yozish talabalarida biron muammo ustidan yig’ilgan ma’lumotlarni tahlil qilish, taqqoslash va xulosa chiqarish malakasini shakllantiradi. Referat tayyorlash o’ziga xos alohida talablarga ega. Referatlar maxsus varaqlarda, faqat bir tomoniga yoziladi. YOzuv kompyuterda amalga oshirilishi mumkin. Referat quyidagi qismlarga bo’linadi:

1. Titul varag'i (Oliy ta'lim muassasi. Fakultet va kafedra nomi, mavzu, bajaruvchi va tekshiruvchi, adres)
2. Referat rejasi.
3. Asosiy bayon.
4. Xulosa.
5. Ilovalar, kartalar, suratlar

Referat mazmuni mavzuda ko'riladigan asosiy muammolarni qamrab olishi kerak. Bunda referatning rejasini to'g'ri izchilikda tuzish juda muhim. Reja mavzuning umumiy tavsifi, asosiy mohiyati va masalalari, statistik fakt va ma'lumotlar, mavzu bo'yicha fikr va farazlar, ko'rilgan chora tadbirlar, bashoratlar, natija va oqibatlar, taklif va mulohazalarni qamrab olishni ta'minlashi lozim. Xulosa qismi esa talabning mavzuda ko'rib chiqilgan masalalar bo'yicha o'z fikrlari va xulosalari bayonidir.

Referatlarni topshirish va himoya qilish mustaqil ishlarni qabul qilish rejasi asosida olib boriladi. Referatlarni baholash fan bo'yicha ishlab chiqilgan reyting mezonlariga muvofiq olib boriladi.

Mustaqil ishlarni baholash DTS talablariga moslashtirilgan.

1-mavzu. Sanoat tarmoqlarining jamiyat taraqqiyotidagi o'rni

Mavzuda ko'riladigan asosiy masalalar bayoni.

1. Aholi haqida ilk ilmiy mulohazalar va o'rganish usullari.
 2. Mal'us nazariyasining mohiyati.
 3. Aholining tabaqalanishi va ularning xususiyatlari haqidagi nazariyalar. Neomal'uschiilik.
 4. Irqchilik nazariyasi va uning salbiy oqibatlari.
 5. Demografik jarayonlarning tabiiy geografik omillarga bog'liqligi.
 6. Iqlimiy determinizm g'oyasi.
 7. Insoniyatning paydo bo'lishi haqidagi fikrlar.
 8. Globalizm va uning xususiyatlari.
 9. Jamiyat taraqqiyotining hududiy farqlari va omillari
 10. Aholi haqida bashoratlar va dunyo mamlakatlarining demografik siyosati. Planeta umumiy uy g'oyasi.
- Foydalaniladigan adabiyotlar

1. Karimov I.A. "Yuksak ma'naviyat yengilmas kuch" T. "O'zbekiston" 2008 y.
2. Soliev A., Maxamadaliev R. «Iqtisodiy geografiya asoslari». Toshkent, Universitet, 1996.
3. Soliev A., Safarov I. «Iqtisodiy va siyosiy geografiya asoslari». Toshkent, Universitet, 2003.
4. Jaxon mamlakatlari uchun atlas.
5. www.ziyonet.uz
6. www.nuu.uz
7. www.connect.uz
8. www.gov.uz
1. Internet sayt: www.WGEO.ru. www.geografiya.ru
9. В. П. Максаковский "Экономическая и социальная география мира" М. "Просвещение" 2009 г.
10. А. Э. Фромберг «Экономическая и социальная география» М. «Экзамен» 2011 г.
11. Ю. Г. Саушкин. «Введение экономическую географию» Москва.

2-mavzu. O'rmon, yengil va oziq-ovqat sanoati geografiyasi

Mavzuda ko'riladigan asosiy masalalar bayoni

1. Dunyo aholisining tarqalishi va joylashuv omillari.
 2. Milliy shakllanish omillari.
 3. Dunyo xalqlarining til tarkibi va ularning hududiy tafovutlari
 4. Til oilalari va guruhlari geografiyasi
 5. Tillarning rivojlanishiga ta'sir ko'rsatuvchi geografik omillar.
 6. Millatlar va ularning o'ziga xosligini belgilovchi hududiy omillar.
 7. Dunyo dinlari va ularning geografiyasi.
 8. Dinlarning tarqalishi va unga ta'sir ko'rsatuvchi omillar
 9. Irqlar haqida tushuncha va ularning asosiy belgilari.
 10. Irqiy belgilarning shakllanishiga tabiiy geografik omillarning ta'siri.
 11. Dunyo aholisi tarkibining xalqlar integratsiyasiga ta'siri
- Foydalaniladigan adabiyotlar

1. Karimov I.A. “YUksak ma’naviyat yengilmas kuch” T. “O’zbekiston” 2008 y.
2. Soliev A., Maxamadaliyev R. «Iqtisodiy geografiya asoslari». Toshkent, Universitet, 1996.
3. Soliev A., Safarov I. «Iqtisodiy va siyosiy geografiya asoslari». Toshkent, Universitet, 2003.
4. Jaxon mamlakatlari uchun atlas.
5. www.ziyonet.uz
6. www.nuu.uz
7. www.connect.uz
8. www.gov.uz
1. Internet sayt: [www. WGEO. ru.](http://www.WGEO.ru) [www. geografiya. ru](http://www.geografiya.ru)
9. В. П. Максаковский “Экономическая и социальная география мира” М. “Просвещение” 2009 г.
10. А. Э. Фромберг «Экономическая и социальная география» М. «Экзамен» 2011 г.
11. Ю. Г. Саушкин. «Введение экономическую географию» Москва.

2. 2. 5. Bitiruv Malakaviy ishlar mavzulari banki va ularni bajarish bo'yicha metodik tavsiyalar

A. Qodiriy nomli JDPI

TABIATSHUNOSLIK FAKULTETI

«GEOGRAFIYA VA UNI O'QITISH METODIKASI» KAFEDRASI

“Tasdiqlayman”

Kafedra mudiri

_____g.f.n.Q.Hakimov

**HUDUDIY ISHLAB CHIQRISH MAJMUALARI FANIDAN BMI
MAVZULARI BANKI VA ULARNI BAJARISH BO'YICHA
METODIK TAVSIYALAR**

Tuzuvchi: o'qituvchi S.A.Haydarova

JIZZAX

BMI MAVZULARI BANKI

1. Худудий мажмуалар ривожланишининг экологик муаммолари (Ангрен-Олмалик худудий ишлаб чиқариш мажмуаси мисолида).

2. Ўзбекистоннинг худудий ишлаб чиқариш мажмуалари
 3. Диний худудий мажмуаларнинг ривожланиши
 4. Туристик худудий мажмуаларнинг ривожланиши
 5. Рекреацион худудий мажмуаларнинг ривожланиши
 6. Ўзбекистон шаҳар агломерацияларининг ривожланиши (Тошкент агломерацияси мисолида)
 7. Ўзбекистон транспорти.
 8. Фарғона вилояти агросаноат мажмуаси
 9. Денов тумани қайта ишлаш саноати
 10. Озиқ овқат саноатининг худудий ташкил этилиши
- Tuzuvchi: o'qituvchi S.A.Haydarova

BITIRUV MALAKAVIY ISHLARINI BAJARISH BO'YICHA METODIK TAVSIYALAR.

Bitiruv malakaviy ishlari talabalarning butun o'quv jarayoni davomida olgan nazariy bilimlari, amaliy malakalari va ko'nikmalari, ilmiy fikrlash qobiliyatlarini namoyon qilish imkoniyatini beradi.

Bitiruv malakaviy ishlarni bajarishda talabalar tavsiya etilgan mavzuni o'z ixtiyorlari bilan tanlab, mavzuga oid adabiyotlar, manbalardan foydalanadi, nazariy bilimlarini tatbiq qilgan holda mavzuga amaliy tarzda yondashadi va xulosalar chiqaradi. Mavzuga oid muammolarni tahlil qilish asnosida amaliy tarzda eksperimental tadqiqot olib boradi va natijalarni ko'rgazmali tarzda bayon qiladi.

Talabalar mavzuni oldindan tanlagan holda material va manbalar yig'ish, ularning dolzarbligini ko'ra bilish, analiz va sintez qilish, kuzatish uslublarida ish olib borishlari lozim. BMI larni sifatli bajarishda mavzuga ilmiy yondashish, mustaqil fikrlash va xulosa chiqarish talab etiladi. BMI mavzularining bir – biriga yaqin masalalarga tegishli ekanligini hisobga olgan holda, ko'plab adabiyotlar bir qancha mavzular uchun manba bo'lib xizmat qiladi. Manbalardan foydalanishdan tashqari talabalar o'zlari eksperimentlar ham olib borishlari talab etiladi. Nazariy masalalarni hayotga tatbiq etigan holda har qanday muammo ustida tajriba o'tkazish mumkin. "Aholi geografiasini va demografiya asoslari" faniga tegishli mavzular bo'yicha BMI bajarishda tabiiy fanlar singari maxsus jihozlar bilan tajriba o'tkazish shart emas. Muammolarning hududiy aks etishi, echim yo'llari, dolzarb tomonlari chizmalar, xaritalar va boshqa talabning o'zi bajaradigan ishlar tajriba natijasini ko'rsatuvchi mezon bo'lib xizmat qiladi.

Ta'kidlash mumkinki, bu fanga tegishli masalalar bevosita kuzatuv orqali tajriba qilinadi. Bunda tajriba o'tkazuvchi jarayonga aralashishi talab etilmaydi. Binobarin fanga tegishli ba'zi BMI mavzularini bajarish bo'yicha uslubiy tavsiyalar keltirish maqsadga muvofiqdir.

Bitiruv malakaviy ishlarni bajarish DTS talablari asosida Bitiruv malakaviy ishlarni bajarishga qo'yilgan talablar asosida olib boriladi.

Bitiruv malakaviy ishlar talabalarning o'quv rejani to'liq bajarib o'z bilim va ko'nikmalarini namoyon qilishlari uchun Davlat Attestatsiyasi sifatida belgilanadi. Davlat Attestatsiyasi komissiyasi talabalar Bitiruv malakaviy ishlarini DTS talablari asosida baholaydilar.

Bitiruv Malakaviy ishini bajarishda talabalar quyidagi adabiyotlardan foydalanishlari mumkin.

Adabiyotlar ro'yxati

1. Baratov P., Mamatqulov M., Rafiqov A. "O'rta Osiyo tabiiy geografiyasi" .T. 2002 y.
2. B. Mirtursunov. "Sanoat va q/x transporti va o'lkashunoslik kursi" (ma'ruzalar matni). Toshkent, 2001 y.
3. Nazarov A. «Ijtimoiy geografiya». T. , Universitet, 2000 y.
4. A. Soliev. "SHaharlar geografiyasi". T. 2000 y.
5. M.R. Bo'rieva. "Demografiya asoslari" (ma'ruzalar matni). T. 2001 y.
6. A. Ro'ziev, K. Abirqulov. "Markaziy Osiyo geografiyasi" .T. 2001 yil
7. G. Asanov, M. Nabixonov, I. Safarov. "O'zbekiston iqt. va ijt. geografiyasi" . T. O'qituvchi, 1994 y .
8. H. Vahobov, M. Tillaboeva. "Iqtisodiy geografiya asoslari". T. O'qituvchi, 2001 y. Baratov P. "O'zbekiston tabiiy geografiyasi" .T. "O'qituvchi", 1993 yil.
9. Abirqulov Q. "Jahon mamlakatlari iqt. va ijt geografiyasi" .T. 2006 y.
10. R.Qubonniyozov «Geografiya ta'limi metodikasi». Urganch, 2001 y.
11. U. Barotaliev. "Geografiya o'qitish metodikasi" (ma'ruzalar matni). Termiz, 2003 y il
12. O'zbekiston Milliy Ensiklopediyasi 2-tom Toshkent 2001 y
13. O'zbekiston Milliy Ensiklopediyasi 3-tom Toshkent 2002 y
14. O'zbekiston Milliy Ensiklopediyasi 4-tom Toshkent 2002 y
15. O'zbekiston Milliy Ensiklopediyasi 6-tom Toshkent 2003 y
16. O'zbekiston Milliy Ensiklopediyasi 8-tom Toshkent 2004 y "O'zbekiston Milliy ensiklopediyasi" nashriyoti
17. N. A. YAsamanov "Основы геоэкологии" Moskva «Akademiya» 2003 g
18. L. Alibekov. S. Nishonov «Природные условия и ресурсы Джизакской области» T. «Uzbekiston» 1978 g.
19. V. S. Gorodinskaya. V. F. Ivanov «Природа. Человек. Закон» Moskva. «YUridicheskaya literatura» 1990 g.
20. YU. S. Putrik. V. V. Sveshnikov «Turizm glazami geografa» Moskva «Мысль» 1986 g.
21. YU. V. Bromley. V. A. Anuchin i drugie. «Zemlya i chelovechestvo» Global'nye problemy. Moskva «Мысль» 1985.
22. V. P. Maksakovskiy "jahonning iqtisodiy ijtimoiy geografiyasi" 10-sinf darsligi. T. "O'qituvchi" 1995 y.
23. M. Qoriev "O'rta Osiyo geografiyasi" T. "O'qituvchi" 1968 y.
24. Asanov G. Aholi geografiyasi. Toshkent, "O'qituvchi" 1978 y.
25. Asanov G. Sotsial iqtisodiy geografik lug'at. Toshkent, "O'qituvchi" 1990 y.
26. Kuznetsov I. "Geografiya naseleniya i xozyaystva mira " Moskva, "Drofa" 1990. uchebnik 10-klassa.
27. YU. N. Bajenov. A. I. CHistobaev. «Mir geografii» Ot problemy k tseli. Moskva «Мысль» 1987 g.
28. Zabelina «Natsional'nyy park» Moskva «Мысль» 1990 g
29. P. Musaev. J. Musaev «O'zbekiston iqtisodiy ijtimoiy geografiyasi» 8-sinf darsligi. T. "O'qituvchi" 2008 y.
30. P. G'ulomov "O'zbekiston tabiiy geografiyasi" 7-sinf darsligi T. "O'qituvchi" 2008 y
31. Internet saytlar: <http://geo.1september.ru>
www.geografya.ru

www.wgeo.ru

Ba'zi Bitiruv Malakaviy ishlari rejalaridan namunalar keltiriladi:

JIZZAX VILOYATI QISHLOQ JOYLAR DEMOGRAFIYASI.

REJA:

Kirish.

I bob. Jizzax viloyatining umumiy geografik xususiyatlari.

I. 1. Jizzax viloyatining tabiiy va iqtisodiy ijtimoiy geografik tavsifi.

I. 2. Jizzax viloyati qishloqlarining hududiy geografik joylashuvi va xususiyatlari

II bob. Jizzax viloyati aholisining demografik rivojlanishi.

II. 1. Jizzax viloyati aholisining demografik holati va tavsifi.

II. 2. Viloyat qishloq aholisining o'sishi, tabiiy va mexanik harakati.

III bob. Jizzax viloyati qishloq aholisi demografik vaziyatini o'rganishning ahamiyati.

III. 1. O'lka geografiyasini o'rganishda demografik ma'lumotlardan foydalanish.

III. 2. Viloyat aholisining demografik rivojlanish oqibatlari, muammolar va istiqbollari.

Xulosa.

Foydalanilgan adabiyotlar.

AHOLINI O'RGANISHDA DEMOGRAFIK BASHORAT QILISH VA UNING AHAMIYATI.

REJA:

KIRISH

I bob. Aholining demografik rivojlanishi haqida tushuncha.

I. 1. Dunyo aholisi va uning rivojlanishiga umumiy geografik tavsif.

I. 2. Aholini demografik o'rganish tarixi, nazariya va tushunchalar.

II. bob. Zamonaviy demografik vaziyat, uning sabablari va oqibatlarini o'rganish.

II. 1. Aholi rivojlanishiga ta'sir ko'rsatuvchi omillar

II. 2. Demografik tahlil va aholini o'rganish usullari.

II. 3. Zamonaviy aholi ko'payishi, tabiiy va mexanik harakatini tahlil qilish.

III. bob. Aholi rivojlanishini demografik bashorat qilishning ahamiyati.

III. 1. Demografik bashorat qilish zarurati va usullari.

III. 2. Demografik bashoratning demografik siyosatga ta'siri.

III. 3. Geografik bilimlarni oshirishda demografik bashorat usulining ahamiyati.

Xulosa.

Foydalanilgan adabiyotlar.

TOG'LI HUDUDLARDA IQTISODIY IJTIMOY GEOGRAFIK RIVOJLANISH SHART-SHAROITLARI (QIRG'IZISTON R. MISOLIDA).

REJA.

KIRISH

I bob. Tog'li hududlarda aholi xo'jalik faoliyatining shakllanishi.

I. 1. Tog'li hududlarda xo'jalik rivojlanishiga ta'sir ko'rsatuvchi omillar.

I. 2. Tog'li hududlarda joylashgan mamlakatlar xo'jaligining qiyosiy tahlili.

II. bob. Qirg'iziston Respublikasining iqtisodiy ijtimoiy rivojlanishi.

II. 1. Qirg'iziston Respublikasining umumiy geografik tavsifi.

II. 2. Qirg'iziston Respublikasi aholisining xo'jalik faoliyatiga ta'sir ko'rsatuvchi omillar.

II. 3. Qirg'izistonda baland tog' sharoitida xo'jalik yuritishning o'ziga xos shart-sharoitlari.

III. bob. Tog'li hududlarda aholi xo'jalik faoliyatini o'rganishning ahamiyati.

III. 1. Mamlakatlarni qiyosiy o'rganishda rel'ef xususiyatlarining o'rni.

III. 2. Tog'li hududlarni rivojlantirish muammolari va ularni hal qilish.

Xulosa.

Foydalanilgan adabiyotlar.

INSONIYAT IRQLARI VA ULARNI GEOGRAFIK O'RGANISHNING AHAMIYATI.

REJA.

KIRISH

I bob. Inson irqi haqida tushuncha.

I. 1. Inson irqi va ularning farqlari haqidagi nazariyalarning kelib chiqish tarixi.

I. 2. Odam irqi asosiy belgilari va ularning shakllanishi haqida fikrlar.

II. bob. Insoniyat irqi geografiyasini o'rganishning geografiya tarqalishi.

II. 1. Katta irqlar va ularning farqlari, geografik joylashuvi.

II. 2. Oraliq va aralash irqi kelib chiqishiga ta'sir ko'rsatuvchi omillar.

III. bob. Insoniyat irqi o'rganishning ilm-fan va jamiyat rivojlanishiga ta'siri.

III. 1. Antropologiya fani va uning rivojlanishi.

III. 2. Irqlar geografiyasini o'rganishning ijtimoiy va ilmiy ahamiyati.

Xulosa.

Foydalanilgan adabiyotlar.

SHu tartibda tuzilgan rejalar asosida bitiruvchi talabalar o'qish davomida orttirgan bilimlarini namoyish qilib, Davlat Attestatsiyasidan o'tadilar. Bunday reja namunalariidan foydalanishda va umuman Bitiruv Malakaviy ishini bajarishda talabalar quyidagi izchillikka rioya qilishlari lozim:

1. Mavzuga oid masalalar haqida umumiy tushuncha.
2. Mavzu mohiyatini ochib beruvchi asosiy ma'lumotlar va muammolar bayoni.
3. Muammolarni keltirib chiqaruvchi sabablar, ularning ta'sir doirasi va hududiy xususiyatlari.
4. Muammolar keltirib chiqaruvchi oqibatlar, ularning oldini olish va hal qilish takliflari.
5. Mavzuga oid masalalarni hal qilishning kelajagi, takliflar, bashoratlar va hisob-kitoblar.
6. Xulosa. Talabaniing mavzuga nisbatan shaxsiy yondashuvi, fikr-mulohazalari va takliflari.
7. Ilovalar. Jadvallar, xaritalar, suratlar va h.k.

Bitiruv Malakaviy ishini bajarishda asosan quyidagi manbalardan foydalaniladi:

Mavzuga oid ilmiy-ommabop nashrlar.

Davriy matbuot nashrlari, gazeta va jurnallardagi maqolalar.

Mavzuga oid ilmiy ishlar, monografiyalar.

Statistika idoralari ma'lumotlari.

Geografik atlas va xaritalar, chizmalar, jadvallar.

Bitiruv Malakaviy ishiga qo'yilgan talablarda ish bitiruvchining o'z xati bilan yozilishi ta'kidlangan.

Адабиётлар

1. География мирового хозяйства.-М., 1999 .
2. Колосовский Н.Н. Избранные труды.-Смоленск, 2006.
3. Кистанов В.В. Территориальная организация производства. –М., 1981.
4. Лапкин К.И. Размещение и специализация сельскохозяйственного производства Узбекистана.-Т., 1966.
5. Липец Ю.Г., Пуляркин В.А., Шлихтер С.Б. География мирового хозяйства.-М., 1999.
6. Региональная экономика. Под ред. Т.Г.Морозовой.-М., 1998.
7. Силаев Е.Д. Производственно-территориальные комплексы. - Баку, 1968.
8. Солиев А. Ишлаб чиқариш кучларини жойлаштириш.-Т., 2000.
9. Солиев А., Тожиева З. Иқтисодий ва социал география асослари.-Т., 2000.
10. Солиев А., Махамдалиев Р.Й. Иқтисодий ва ижтимоий география асослари.-Т., 2005.
11. Soliev A. Hududiy majmualarning nazariy asoslari.-Toshkent, 2007.
12. Территориально-производственные комплексы//Вопросы географии. Сб. 80.-М., 1970.
13. Чистобаев А.И., Баженов Ю.Н. Территориальные комплексные программы.-Ленинград, 1984.

.2.5.Mashg'ulotlarda pedagogika va axborot texnologiyalarini qo'llash bo'yicha uslubiy tavsiyanomalari

О`ЗБЕКИСТОН RESPUBLIKASI XALQ TA'LIM VAZIRLIGI

**A. QODIRIY NOMLI
JIZZAX DAVLAT PEDAGOGIKA INSTITUTI**

Haydarova Surayyo Abdusalomovna

Худудий ишлаб чиқариш мажмуаларидан

ТА'LIM TEXNOLOGOYASI

Jizzax

1 – MAVZU: GEOGRAFIYA TA'LIMINI LOYIHALASH JARAYONIDA INNOVATSION TEKNOLOGIYALARDAN FOYDALANISH

6.1. Ta'lim berish texnologiyasi modeli

Mashg'ulot vaqti-2 soat	Talabalar soni: 20 – 80 gacha	
Mashg'ulot shakli	Kirish-axborot ma'ruza - ko'rgazmali	
Ma'ruza rejasi	<ol style="list-style-type: none"> 1. Zamonaviy dars loyihasi va mezonlari 2. Hozirgi o'qitish jarayoniga qo'yiladigan talablar 3. Hozirgi zamonaviy darsga qo'yiladigan eng asosiy talablar 4. Darslarda o'quvchilarning eng ko'p samara beruvchi xususiyatlari 	
O'quv mashg'ulotining maqsadi: Talabalarning xizmat ko'rsatish sohasini hududiy tashkil etish haqidagi geografik bilimlar va dunyoqarashini kengaytirish.		
Pedagogik vazifalar:	<i>O'quv faoliyati natijalari:</i>	
<ul style="list-style-type: none"> • Zamonaviy dars loyihasi va mezonlari haqida tushuncha berish; • Hozirgi o'qitish jarayoniga qo'yiladigan talablar haqida ma'lumotlar beradi; • Hozirgi zamonaviy darsga qo'yiladigan eng asosiy talablar haqida tushuncha berish. Darslarda o'quvchilarning eng ko'p samara • beruvchi xususiyatlari haqida ma'lumot beriladi. 	<ul style="list-style-type: none"> • Zamonaviy dars loyihasi va mezonlari haqida tushunchaga egabo'linadi • Hozirgi o'qitish jarayoniga qo'yiladigan talablar haqida ma'lumotlar olinadi; • Hozirgi zamonaviy darsga qo'yiladigan eng asosiy talablar bilan tanishiladi. Darslarda o'quvchilarning eng ko'p samara • beruvchi xususiyatlari haqidafikrlar almashiniladi. 	
<i>O'qitish usullari</i>	"Aqliy hujum" usuli, muammoli usul, munozara, birgalikda o'qish, bahs.	

<i>O'qitish shakllari</i>	“Aqliy hujum” usuli, guruhda ishlash, g’oyalar berish va muhokama.
<i>O'qitish vositalari</i>	O’quv qo’llanma, proektor, grafik organayzerlar.
<i>O'qitish sharoiti</i>	UTV bilan ishlashga moslashtirilgan auditoriya
<i>Monitoring va baholash</i>	“Aqliy hujum” usuli, muammoli usul, munozara, birgalikda o’qish, bahs.

6.2. Ma'ruzaning texnologik kartasi

Ishlash bosqichla-ri, vaqti	Faoliyat mazmuni	
		Talabalar
1- bosqich. Fan va mavzuga kirish (15 daqiqa)	1.1. O’quv kursi nomini aytadi. Ekranga kursning tuzilmaviy mantiqiy chizmasini chiqaradi (1-ilova), mavzular ro’yxatini beradi va ularga qisqacha ta’rif beradi. 1.2. Mavzu, birinchi mashqulotning maqsadi va o’quv faoliyati natijalarini aytib beradi. 1.3. Rower point dasturi yordamida slaydlarni namoyish qilish va izohlash bilan mavzu bo’yicha asosiy nazariy jihatlarini tushuntirib beradi (2-ilova). Ma’ruza jarayonida fokuslovchi nazorat savollar beradi; mavzuning rejasini har bir bandi bo’yicha xulosalar qiladi; jadvalga axborotlarni kiritish lozimligini eslatadi.	Tinglashadi Tinglashadi Tomosha qilishadi, yozishadi. Tinglashadi, yozishadi. Savollarga javob berishadi, jadvalni to’ldirishadi.
2-bosqich. Asosiy (55 daqiqa)	2.1. Talabalarning bilimlarini jonlashtirish uchun savollar beradi (3-ilova) va ushbu savollarga guruhlarda muhokama qilib javob berish shartligini ta’kidlaydi. «Aqliy hujum» usuli qoidalari bilan tanishtiradi(4-ilova), guruhlar bo’linishni taklif qiladi, ko’rilaigan masala bo’yicha guruhlar g’oya berishini taklif qiladi, muhokamani tashkil qiladi.	Guruhlar bo’linishadi, masala bo’yicha g’oyalar berishadi, o’ylashadi, muhokama qilishadi va savollarga javob berishadi.
3-bosqich. Yakuniy (10 daqiqa)	3.1. Mavzu bo’yicha yakunlovchi xulosa qiladi, ish natijalarini izchillikda izohlab beradi.	Savollar beradilar.

2-ilova

An’anaviy va noan’anaviy dars shakllarining qiyosiy tahlili

An’anaviy				Noan’anaviy			
№	Dars bosqichlari	Vaqt	Kim faoliyat yuritadi	№	Dars bosqichlari	Vaqt	Kim faoliyat yuritadi
1	Tashkillashtirish	2	O’qituvchi	1	Tashkillashtirish	5	O’qituvchi va o’quvchilar
2	Uy vazifasini tekshirish	8	O’qituvchi va o’quvchi	2	“Aqliy hujum” va “Klaster” usulini tuzish	8	O’qituvchi va o’quvchilar
3	YAngi mavzu bayoni	20	O’qituvchi	3	Guruhlar ishini tashkil qilish	25	Hamma o’quvchilar
4	Mustahkamlash	8	O’qituvchi va o’quvchi	4	Guruhlar va faol tinglovchilarni baholash	5	O’qituvchi
5	YAkunlash	3	O’qituvchi	5	YAkuniy xulosa	2	O’qituvchi va o’quvchi
6	Vazifa berish	2	O’qituvchi		Jami	45	
7	Baholash	2	O’qituvchi				
	Jami	45					

3-ilova

Jonlantirish uchun savollar:

1. Darslarning eng yangi turlari qanday?
2. Didaktik o’yin tarzidagi ayrim noan’anaviy dars shakllari qanday?

«Aqliy hujum»

“Aqliy hujum” – “*brain storming*” inglizcha soʻzidan olingan boʻlib, faol taʼlimning, boshqaruvning va tadqiqotning metodlaridan hisoblanadi. Bu metod aqliy faollikni qoʻzgʻatadi, ijodiy, innovatsion jarayonlarni jadallashtiradi.

1-shakl. Aqliy hujum usulining qoʻllanilishi: Oʻqituvchi guruhlariga boʻlingan talabalarga maʼlum muammoni hal qilish boʻyicha qanday fikr – mulohazalari borligini soʻraydi va har qanday, kutilmagan gʻoyalarni boʻlsa ham ilgari surishni soʻraydi. Barcha fikrlar yozib boriladi va ekranga chiqariladi, agar iloji boʻlmasa qogʻozga yozilib, doskaga yopishtirib qoʻyish mumkin. Har qanday, hatto ahmoqona tuyulgan fikrlar ham tanqid yoki eʼtirozsiz qabul qilinaveradi va yozib boriladi. Bu usulni alohida shaxslar yoki guruhlar bilan olib borish mumkin. Gʻoya va fikrlar yigʻilganidan soʻng maxsus tahlilchilar guruhi tuziladi va gʻoyalar tahlili oʻtkazilib fikrlarning mazmuni va ahamiyatiga koʻra ajratishadi. Tahlilchilar maxsus tayyorlangan qogʻozga tahlil natijalari boʻyicha qisqa maʼruza qiladi. Oxirida berilgan gʻoyalar boʻyicha umumiy xulosa oʻqituvchi tomonidan berilib, fikrlarni taqqoslaydi va

Aqliy hujum metodining bosqichlari va dars jarayoniga tatbigʻi.

1-bosqich. „Aqliy hujum“ usuliga kirish. (5-10 daqiqa).

1.1 Kirish. Oʻqituvchi talabalar uchun qulay tashqi muhit yaratadi. Auditoriyada hotirjamlik, erkin va demokratik vaziyat, ijodiy kayfiyatni yaratish lozim. Buning uchun oʻqituvchi talabalar bilan oddiy psixologik mashq, oʻyin yoki natijaga erishtiruvchi oʻzi tanlagan yoʻlni tanlashi mumkin. Shundan soʻng usulning bevosita bosqichlariga oʻtiladi. Ekranda – maqsadlar: reja va

1.2 “Aqliy hujum” usulining shiorini tanlash. Shior tanlash gʻoyalarning tugʻilishiga turtki beradi.

Mutaxassislar bir qancha shior variantlarini tavsiya qiladilar:

1. *Biz masalani echamiz va va muammolar qolmaydi!*
2. *Muammo oʻta murakkab va biz uni hal qilamiz!*
3. *Har qanday muammo yagona toʻgʻri echimga ega. Agar biz uni topolmasak dahshat boʻladi!*
4. *Hal qilinmagan muammo asabni taranglashtiradi, kayfiyatni tushiradi, vijdonni qiynaydi.*

1.3 Muammoni qoʻyish va tushuntirish. Bu bosqichning muvaffaqiyatli va jonli oʻtishi oʻqituvchi bogʻliq boʻladi. Avvaliga u guruhlariga bir qancha muammolarni tanlashni taklif qiladi. Birgalikda tanlangan muammo oʻqituvchi va talabalar uchun qiziqarli, tanish va dolzarb boʻlmogʻi lozim.

2-bosqich. Generatsiya² – eksperiment (razvedka) bosqichi. (10 daqiqa)

Bu bosqichda o'qituvchi masala bo'yicha ilk g'oyalarni ilgari suradi, qoidalarni qat'iy nazorat qiladi, ayniqsa tanqidga taaluqlisiga alohida e'tibor beradi. O'z g'oyalarning generatorlarini quyidagi shaklga mos holda to'ldiradi.

G'oyalarning generatorlari uchun

2-shakl.

Muammoni yozing

Muammoni hal qilish bo'yicha sizning g'oyalaringiz.	G'oyaning yangiligi nimada? Kutilayotgan qiyinchiliklar, o'ziga xos xususiyatlar, bajarishning taklif qilingan muddati. Sizing shaxsan qatnashadigan qisimingiz, bajarish algoritmi. Kutiladigan natijalar.	G'oya muallifining ismi-sharifi
---	---	---------------------------------

3-bosqich Bevosita generatsiya bosqichi (15 daqiqa)

Generatsiya – eksperiment (razvedka) bosqichi asta-sekin bevosita generatsiya bosqichiga o'tadi. Bunda endi har bir guruh o'zining original g'oyasini ilgari suradi. Maxsus assistent g'oyalarni qaday aytilayotgan bo'lsa, shundayligicha hech qanday sharhsiz yozib beradi.

Bu bosqichda tahlilchilar guruhi (3-5 odamdan iborat) 2-shakl bo'yicha to'plangan g'oyalarni yig'ib olib, ularni keyinchalik tahlil qilish uchun korzinkalarga tashlaydilar. Shundan so'ng barcha g'oyalar tizimlashtiriladi, tasnif qilinadi, baholanadi va nisbatan muammoning echilishiga vordm beradiganlarini alohida olib o'vishadi.

5-Tanqidiy bosqich (15 daqiqa)

Bu bosqichda tahlilchilar 2 ta guruhga bo'linadilar: tahlilchilar va tanqidchilar. Tanqidchilar g'oyalarni tanqid qiladilar va bunda shaxsga nisbatan so'z aytilmaydi.

Shundan so'ng g'oyalar uchta korzina tashlanadi:

1. Yangi, bemalol hayotga tatbiq qilsa bo'ladigan g'oyalar;
2. Ma'lum g'oyalar;
3. Keyinchalik tahlil qilish uchun saqlanadigan g'oyalar

3-shakl

Tahlilchilar uchun "Tahlilchilar guruhi"ning ismi-sharifi

Ilgari suriladigan g'oyalar bo'yicha kiritadigan ma'lumotlar.

1. Miqdoriy ko'rsatkichlar _____
 - a) Qatnashchilar miqdori _____
 - b) G'oyalar miqdori _____
2. Sifat ko'rsatkichlari:
 - a) Yangi, hayotga tatbiq qilish mumkin bo'lgan g'oyalar; _____

²Generation (fr) – yaratilish; bunda g'oyalar berish jarayoni ko'zda tutiladi.

- b) Ma'lum g'oyalar;
 c) Keyingi tahlil uchun "tashlandiq g'oyalar";
- Birinchi ikkita yo'nilishidagi g'oyalarni alohida belgilash va tahlil qilish zarur;
 - G'oyaning muallifini ta'kidlagan holda nisbatan original g'oyalarni ajratish zarur (g'oyani ma'nosini qisqacha yozish zarur):

G'oyalarni umumlashtirish bo'yicha bosh tahlilchining ma'ruzasi.

Tahlilchilar guruhi 10 daqiqalik ma'ruza uchun bosh tahlilchini mustaqil holda tanlashadi. Taxminan ma'ruzaning quyidagi shakli taklif qilinadi. Miqdoriy ko'rsatkichlar:

- Ishtirokchilar miqdori.
- G'oyalar miqdori.

Shularda:

Yangi va real g'oyalar.

Original g'oyalar.

Ma'lum g'oyalar.

Keraksiz g'oyalar.

Birinchi korzinkadagi g'oyalarga alohida e'tibor qaratiladi.

6-xulosa bosqichi (10 daqiqa)

O'qituvchi umumiy xulosa qiladi, jarayonni baholaydi, natijalarga e'tibor qaratadi. Eng kelajagi bor g'oyalar real amaliyotda qo'llanilishi ta'kidlanadi

8 – MAVZU: KICHIK SINFLARDA O'ZLASHTIRISH QIYIN MAVZULARNI LOYIHALASH JARAYONLARI

7.1. Ta'lim berish texnologiyasi modeli

Mashg'ulot vaqti-2 soat	Talabalar soni: 20 – 80 gacha	
Mashg'ulot shakli	Kirish-axborot ma'ruza - ko'rgazmali	
Ma'ruza rejasi	<ol style="list-style-type: none"> Okeaniya. Yevrosiyoning geologik tuzulishi va foydali qazilmalari. Relyefi. Yevrosiyo aholisi va siyosiy xaritasi 	
O'quv mashg'ulotining maqsadi: Talabalarning kichik sinflarda o'zlashtirish qiyin mavzularni loyihalash jarayonlari haqida bilimlar va dunyoqarashini kengaytirish.		
Pedagogik vazifalar:		O'quv faoliyati natijalari:
<ul style="list-style-type: none"> Okeaniya mavzusini o'qitish usullari haqida tushuncha berish; Yevrosiyoning geologik tuzulishi va foydali qazilmalari. Relyefimavzusini o'qitish usullari haqida ma'lumotlar beradi; Yevrosiyo aholisi va siyosiy xaritasimavzusini o'qitish usullari haqida tushuncha berish . 		<ul style="list-style-type: none"> Okeaniya mavzusini o'qitish usullari haqida tushunchaga ega bo'linadi. Yevrosiyoning geologik tuzulishi va foydali qazilmalari. Relyefimavzusini o'qitish usullari haqida ma'lumot olinadi. Yevrosiyo aholisi va siyosiy xaritasi mavzusini o'qitish usullari bilan tanishiladi,
O'qitish usullari		«Yangi fikriy hujum» usuli, muammoli usul, munozara, birgalikda o'qish, bahs.
O'qitish shakllari		«Yangi fikriy hujum» usuli, guruhda ishlash, g'oyalar berish va muhokama.
O'qitish vositalari		O'quv qo'llanma, proektor, grafik organayzerlar.
O'qitish sharoiti		UTV bilan ishlashga moslashtirilgan auditoriya
Monitoring va baholash		«Yangi fikriy hujum» usuli, muammoli usul, munozara, birgalikda o'qish, bahs.

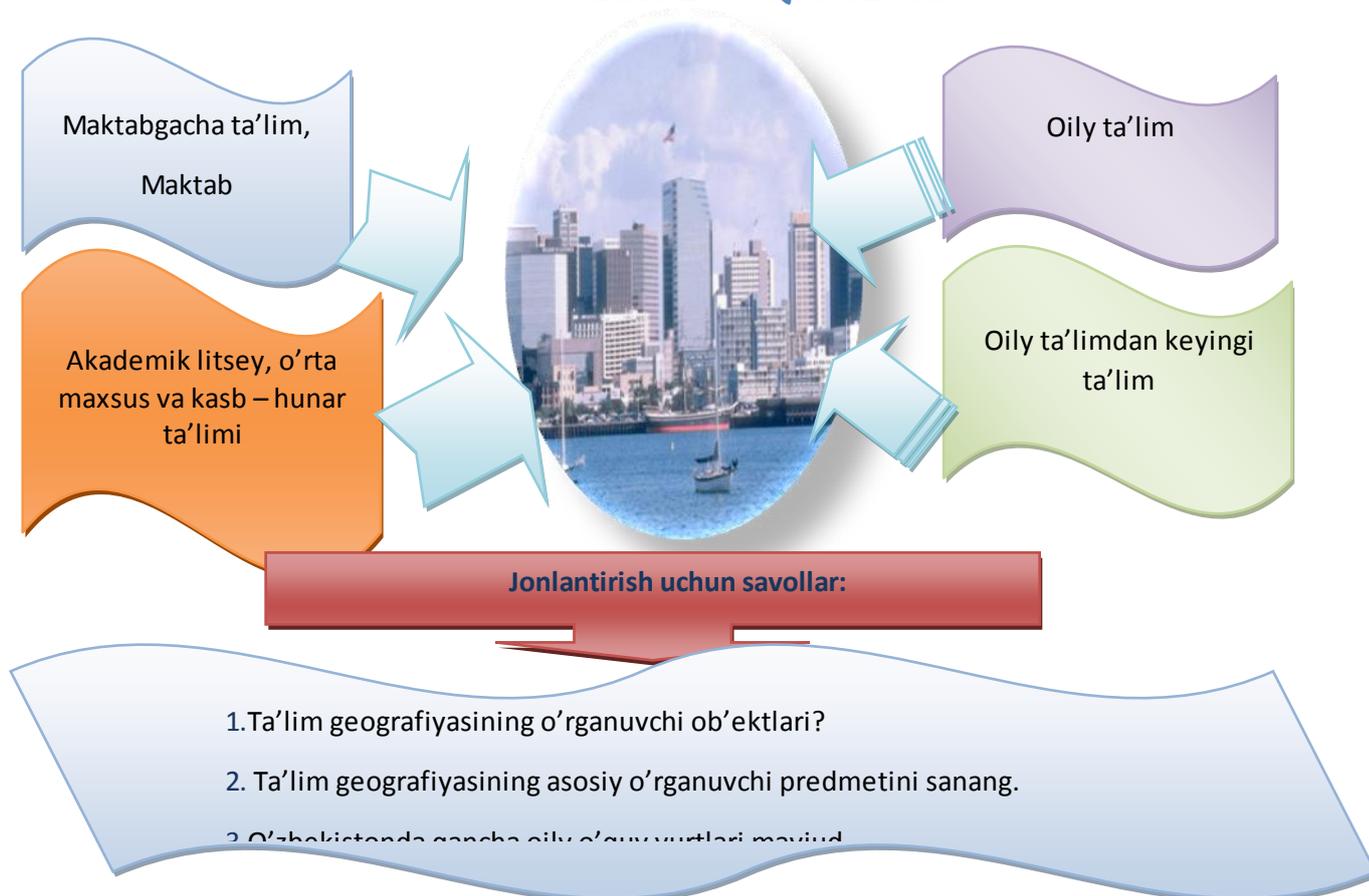
7.2. Ma'ruzaning texnologik xaritasi

Ishlash bosqichlari, vaqti	Faoliyat mazmuni	
	O'qituvchi	Talabalar

1-bosqich. Fan va mavzuga kirish (40 daqiqa)	1.1. O'quv kursi nomini aytadi. Ekranga kursning tuzilmaviy mantiqiy chizmasini chiqaradi (1-ilova), mavzular ro'yxatini beradi va ularga qisqacha ta'rif beradi. 1.2. Mavzu, birinchi mashqulotning maqsadi va o'quv faoliyati natijalarini aytib beradi. 1.3. Rower point dasturi yordamida slaydlarni namoyish qilish va izohlash bilan mavzu bo'yicha asosiy nazariy jihatlarni tushuntirib beradi (2-ilova). Ma'ruza jarayonida fokuslovchi nazorat savollar beradi; mavzuning rejasini har bir bandi bo'yicha xulosalar qiladi; jadvalga axborotlarni kiritish lozimligini eslatadi.	Tinglashadi Tinglashadi Tomosha qilishadi, yozishadi. Tinglashadi, yozishadi. Savollarga javob berishadi, jadvalni to'ldirishadi.
2-bosqich. Asosiy (30 daqiqa)	2.1. Talabalarning bilimlarini jonlashtirish uchun savollar beradi (3-ilova) va ushbu savollarga guruhlarda muhokama qilib javob berish shartligini ta'kidlaydi. «Yangi fikriy hujum» usulioqidalari bilan tanishtiradi(4-ilova), guruhlariga bo'linishni taklif qiladi, guruhlariga topshiriqlar beradi, muhokamani tashkil qiladi.	Guruhlariga bo'linishadi, masala bo'yicha topshiriqlarni bajarishadi, axborot berishadi.
3-bosqich. Yakuniy (10 daqiqa)	3.1. Mavzu bo'yicha yakunlovchi xulosa qiladi, ish natijalarini izchillikda izohlab beradi.	Savollar beradilar.

2-ilova

TA'LIM BOSQICHLARI

“Yangi fikriy hujum” metodining qoidasi:

Talabalar bir necha guruhlariga bo'linadilar va o'qituvchi tomonidan berilgan topshiriqlarni guruh bilan birgalikda qisqa muddatda bajaradilar. Har bir guruh alohida muammo bo'yicha o'ziga xos yechim topishi rag'batlantiriladi. Topshiriqlar bajarish bosqichi tugagandan so'ng har bir guruhning ishi muhokama qilinadi va baho beriladi

Mavzu asosida guruhlarga beriladigan topshiriqlar:

MAVZU: GEOGRAFIYA DARSLARIDAN TASHQARI MASHG'ULOTLAR JARAYONLARINI LOYIHALASH

8.1. Ta'lim berish texnologiyasi modeli

Mashg'ulot vaqti-2 soat	<i>Talabalar soni: 20 – 80 gacha</i>	
<i>Mashg'ulot shakli</i>	Kirish-axborot ma'ruza - ko'rgazmali	
<i>Ma'ruza rejasi</i>	<ol style="list-style-type: none"> 1. Tarbiya jarayoniga texnologik yondoshuv va uni loyihalash. 2. Tarbiya jarayonini loyihalash bosqichlari. 3. “Atrof-muhit va inson salomatligi” mavzusidagi amaliy tashviqot 4. “Suv - hayot manbai” nomli ekologik ekskursiya 5. “Tomchida hayot aksi” ijodiy ishlar ko'rik-tanlovi 	
O'quv mashg'ulotining maqsadi: Talabalarning geografiya darslaridan tashqari mashg'ulotlar jarayonlarini loyihalash haqida bilimlari va dunyoqarashini kengaytirish.		
Pedagogik vazifalar: <ul style="list-style-type: none"> • Tarbiya jarayoniga texnologik yondoshuv va uni loyihalash haqida tushuncha berish; • Tarbiya jarayonini loyihalash bosqichlari haqida ma'lumotlar beradi; • “Atrof-muhit va inson salomatligi” mavzusidagi amaliy tashviqot haqida tushuncha berish. • “Suv - hayot manbai” nomli ekologik ekskursiya haqida ma'lumot beriladi. • “Tomchida hayot aksi” ijodiy ishlar ko'rik-tanlovi haqida ma'lumot beriladi. 	<i>O'quv faoliyati natijalari:</i> <ul style="list-style-type: none"> • Tarbiya jarayoniga texnologik yondoshuv va uni loyihalash haqida tushunchaga ega bo'linadi. • Tarbiya jarayonini loyihalash bosqichlari haqida ma'lumot olinadi. • “Atrof-muhit va inson salomatligi” mavzusidagi amaliy tashviqot bilan tanishiladi, • “Suv - hayot manbai” nomli ekologik ekskursiya haqida fikr almashiriladi. • “Tomchida hayot aksi” ijodiy ishlar ko'rik-tanlovi haqida ma'lumot beriladi. 	
<i>O'qitish usullari</i>	«Qarorlar shajarasi» usuli, muammoli usul, munozara, birgalikda o'qish, bahs.	
<i>O'qitish shakllari</i>	«Qarorlar shajarasi» usuli, guruhda ishlash,	

	g'oyalar berish va muhokama.
O'qitish vositalari	O'quv qo'llanma, proektor, grafik organayzerlar.
O'qitish sharoiti	UTV bilan ishlashga moslashtirilgan auditoriya
Monitoring va baholash	«Qarorlar shajarasi» usuli, muammoli usul, munozara, birgalikda o'qish, bahs.

8.2. Ma'ruzaning texnologik xaritasi

Ishlash bosqichla-ri, vaqti	Faoliyat mazmuni	
	O'qituvchi	Talabalar
1-bosqich. Fan va mavzuga kirish (40 daqiqa)	<p>1.1. O'quv kursi nomini aytadi. Ekranga kursning tuzilmaviy mantiqiy chizmasini chiqaradi (1-ilova), mavzular ro'yxatini beradi va ularga qisqacha ta'rif beradi.</p> <p>1.2. Mavzu, birinchi mashqulotning maqsadi va o'quv faoliyati natijalarini aytib beradi.</p> <p>1.3. Rower point dasturi yordamida slaydlarni namoyish qilish va izohlash bilan mavzu bo'yicha asosiy nazariy jihatlarini tushuntirib beradi (2-ilova).</p> <p>Ma'ruza jarayonida fokuslovchi nazorat savollar beradi; mavzuning rejasini har bir bandi bo'yicha xulosalar qiladi; jadvalga axborotlarni kiritish lozimligini eslatadi.</p>	<p>Tinglashadi Tinglashadi Tomosha qilishadi, yozishadi. Tinglashadi, yozishadi.</p> <p>Savollarga javob berishadi, jadvalni to'ldirishadi.</p>
2-bosqich. Asosiy (30 daqiqa)	<p>2.1. Talabalarning bilimlarini jonlashtirish uchun savollar beradi (3-ilova) va ushbu savollarga guruhlarda muhokama qilib javob berish shartligini ta'kidlaydi. «Qarorlar shajarasi» usulidagi bilan tanishtiradi(4-ilova), guruhlariga bo'linishni taklif qiladi, guruhlariga topshiriqlar beradi, muhokamani tashkil qiladi.</p>	<p>Guruhlariga bo'linishadi, masala bo'yicha topshiriqlarni bajarishadi, axborot berishadi.</p>
3-bosqich. Yakuniy (10 daqiqa)	<p>3.1. Mavzu bo'yicha yakunlovchi xulosa qiladi, ish natijalarini izchillikda izohlab beradi.</p>	<p>Savollar beradilar.</p>

3-ilova

Jonlantirish uchun savollar:

1. O'zbekistonda va rivojlangan davlatlar ta'lim tizimi to'g'risida fikrlaringizni bildiring?
2. Kadrlar tayyorlash milliy dasturining bosqichlarini ayting.

4-ilova

"Qarorlar shajarasi" metodining qo'llanilishi

Talabalar o'z guruhlarini bilan o'rtaga tashlangan muammoning yechimi ustida mustaqil qarorga keladilar va bu qarorlarining afzalligi hamda kamchiligini o'zlari tahlil qilib, bayon qiladilar.

Bu metod talabalarning har qanday fikrdagi afzallik va

Haydarova Surayyo

Mutaxassisligi: Iqtisodiy – ijtimoiy geograf

Bitirgan oliy o'quv yurti: Ozbekiston Milliy Universiteti

Bitirgan yili: 2009 yil

Lavozimi: Geografiya va uni o'qitish uslubi kafedrasida o'qituvchisi

Qachondan ishlaydi: 2009 yildan

Ilmiy tadqiqot mavzusi: O'zbekiston mintaqalarida aholi migratsiyasining geografik jihatlari (Mirzacho'l iqtisodiy rayoni misolida)

Ilmiy maqola soni: 25 ta

Xalqaro nashrlarda:

Respublika ilmiy nashrlarida: 25 ta

Yashash manzili: Jizzax shahar, N.Hoji ko'chasi - 1

Elektron manzili: Surayyo.uz@mail.ru